
Алесь Пашкевіч

...часткай сваёй незацёмненай сьвядомасьці
ён пачаў разумець, што – вар’ячце,
і сілаў ня мае супраціўляцца,
нават думаць ужо ня мае сілаў...

Круг

Раман-біяграфія

ЧАСТКА ДРУГАЯ

*Быў ён выдатны майстар-мастак,
толькі ўзяў на сябе непасільны цяжар:
вызваліць харакство з-пад грубай абалонкі. І надарваўся...*
Уладзімер Дубоўка.

1.

Пачынала сутонечь. Агародам ён выйшаў да поля, босым – шэрхлаю разорай. Трапяткое едкае полымя ля рэчкі вымалёўвала ў паўзмроку казачны сілуэт-постаць старога млына. Цяплынь, парнасьць. Падаўся да вогнішча паслухаць памольшчыкаў: назьязджа-ліся з вакольных вёсак і, чакаючы сваёй чаргі, любілі пачасаць языкі. У тых гаворках патрапляліся і ціка-

*Заканчэньне.
Пачатак у №11.*

выя жыцьцёвыя гісторыі, і прыдуманья доўгія паданьні...

Аднак, заўважыўшы яго, усе сьціхлі. Паглядзелі сумна, спачувальна. З чаго б гэта?

З поля вярталіся са жніва жанкі, сярод іх маці, чамусь у чорнай – у такую сьпёку! – хустцы... Стомлена, журботна сьпявалі:

А пара дамоў, пара-а-а...
Ужо ўзышла вячэрняя зара-а-а.

...Прачнуўся, расплюшчыў вочы: у вакно ўліваецца сонечны ліпеньскі дзень. Вызірнуў на вуліцу: каля ганку корпаецца ў кветніку жонка, паўтарагадовы сын Альгерд у сьмешным брыльку па-гаспадарску абходжвае панадворак, не дае спакою стомленаму матыльку-капусьніку. Толькі той сьцішыцца на лісьце трыпутніку ці травіне – Альгерд тупаціць да яго, намагаецца хапіць-дакрануцца...

Дубоўка мякка пацягнуўся, адганяючы рэшткі позьняга сну (меў звычку заседжвацца над кнігамі ці рукапісамі ледзь не да ранку, і жонка, песьцячы яго, не турбавала да самага апоўдня – адна гуляла з малым Альгердам і ўпраўлялася па небагатай гаспадарцы лецішча). Калі бацька выйшаў мыцца, Альгерд зашчабятаяў штось неўразумелае і пацягнуў да яго рукі.

– Што, у неба просіцца? – усміхнуўся Дубоўка і, падхапіўшы сына, паказытаў, дурэючы, яму жывот, пасадзіў на плечы, крыкнуў «Но!» і прыскорыў затравяналай разорай – да плоту і назад. Затым прысеў на ганку лецішча – звычайнай хаты, падобнай да іхняй агароднікаўскай (праз гэтае падабенства і заманулася на лета «наймаць» гэты куточак у падмаскоўнай Пярлоўцы, балазе блізка і да гораду).

– Нё! Нё! – стукаў ножкамі Альгерд, патрабуючы працягу язды...

На працу Дубоўка выбіраўся пасяля апоўдня. Паабедалі разам. Пакуль апрануўся ў свой новы белы касцюм, сын прынёс сандалі.

– Дзякуй, сыне! Бачыш, маці, вось і я памочніка дачакаўся. – Усміхнуўся, узварушыў сынаў чуб. – То давай парукаемся...

Сын, ужо навучаны, высока ўзьняў руку і з усяе сілы пляснуў сваёй далонькай па вялікай бацькавай далоні...

Доўгі ліпеньскі дзень зьмяніў адвячорак, а яго ўсё яшчэ не было. Ужо калі Пярлоўку ахінаў паўзмрок, прыехала яго маці.

– Марыйка, Уладзя ня тут? – спытала спалоханым шэптам і асела на ложак. – Відаць, яго арыштавалі. Учора на кватэру прыезджалі, і сёння пад абед пыталіся...

...19 ліпеня 1930 году намесьнік старшыні АДПУ СССР Гірш Ягода падпісаў ордэр на ягоны арышт. У той жа дзень «варанок» прывёз да дому № 34 на Малой Грузінскай супрацоўніка аператыўнага аддзела Салаўёва з двума памагатымі. У кватэры № 13, дзе была прапісана ўся сям'я Дубоўкаў, паэта не было. «Аператыўнікі» правялі вобыск і зьехалі.

Назаўтра яны ж бяз стуку ўвайшлі ў яго рабочы кабінет, кальнулі злосьнымі поглядамі.

– Дубовко Владимир Николаевич? – жалезна спытаў Салаўёў.

– Я... – адказаў спакойна, хоць адразу ж у грудзях варухнулася штось няпэўнае, страшнае. Ён, ужо некалькі гадоў працуючы ў Крамлі сакра-

таром прадстаўніцтва БССР пры ўрадзе СССР, звыкся і да гэтай формы, што выклікала ў большасці гараджан спалох, і да розных нечаканак. Аднак халодныя вочы «гэпэўнікаў», гэты жалезны тон...

Прызнацца, ён чакаў іх – чакаў ад таго дня, калі перадрукоўваў на крамлёўскай машынцы тэкст свайго верша «На ўшанаваньне новага падзелу беларускае зямлі», чакаў, калі дачуўся пра арышты ў Менску Пушчы і Бабарэкі, чакаў з кожным тыднем больш балюча, востра. Бачыў сябе абложаным ваўком, пачуваўся ў аграмаднай пастцы – і ня бачыў выйсця. Адно высільваўся не надламацца, не паказаць тое страшнае жонцы і маці.

І вось яно, *тое...*

– Вы арэстованы! – абвясціў Салаўёў і кінуў падначаленым.

2.

Камера «амерыканкі», або Валадаркі – менскай турмы ДПУ, куды яго прывезлі праз два тыдні з Масквы, – амаль нічым не адрознівалася ад бутырскай адзіночкі: тыя ж шэрыя плясьнівыя сьцены два на тры метры па перыметры, закратаванае жалезам і павутой высокае – ледзь дастаць рукой – вакно, умураваны ў сьцяну жалезны ложкак, іржавае вядро-параша. Стаяла невыносная сьпёка, часта рабілася млосна, і ён – усьведамляючы сябе выкінутай з вады рыбінай – намагаўся дыхаць глыбей, прыціскаўся спацелай сьпіной да прахалоднай сьцяны, хацеў назаўсёдна забыцца-ўрасьці ў яе, а калі й гэта не ратавала – лекаваўся ўспамінамі, але й яны наваліваліся змрочныя, скрушныя. Згадаў адзін з апошніх лютаўскіх лістоў ад Бабарэкі, свайго першага сябра і на сёньня такога ж зэка. «Будзе яшчэ горш, – пісаў-прарочыў сябар. – Устаноўка такая: забіць групу “Польмя” і наколькі магчыма зьнясьлінічаць нашае “Ўзвышша”. Бадай што й дасягнулі... Згінем усе...»

Бразнулі дзверы камеры, і яго выклікалі на першы допыт. Хударлявы белагаловы ўпаўнаважаны, пыхкаючы папяросай, падаў Дубоўку прыкамечаны аркуш і затуплены аловак:

– Падпішы.

Дубоўка прабег вачыма па радках турэмнай пастановы: «1930 года августа 2 дня. Я, уполномоченный ПП ОГПУ БВО <...> рассмотрев дело №13221 и принимая во внимание, что <...> гр-н Дубовко Владимир Николаевич в достаточной степени изобличается в том, что принадлежал к нелегальной а/с организации <...> постановляю: Дубовко В. Н. допросить в качестве обвиняемого по сему делу, предъявив обвинение в принадлежности к нелегальной организации <...> о чем объявить под расписку сем же и послать копию сего постановления для сведения прокурору.

Ст. уполномоченный Сикорский».

– Я ў аніякай нелегальнай арганізацыі ня быў – і падпісваць гэтую ахінею ня буду, – спакойна адказаў Дубоўка. Непадпісанымі вярнуў і прад’яўленую яму пастанову аб заключэньні пад варту і абвінаваўчае заключэньне.

Упаўнаважаны задуменна хмыкнуў, падпаліў новую папяросу, доўга здзіўлена аглядаў ягоны белы касцюм – а затым націснуў на чырвоную кнопку пад сталом. Ціха ўвайшлі яшчэ двое службоўцаў...

У той дзень Дубоўку ўпершыню зьбілі – люта, па-жывёльнаму. Дужы

малады арганізм доўга стрымліваў здзекі, аднак забыцьцё было таксама доўгім і немарасьцевым.

Апрытомнеў ён на каменнай падлозе ў сваёй камеры. Захацеў прыўзняцца – з рота хлынула кроў, у вушах балюча загуло, і ён зноў праваліўся ў цёмны морак...

На некалькі дзён пра яго забылі: нават «вочка» ў дзвярах ні разу ня шкрабнула. Калі адышоў боль, нахлынула новая пакута – смага. Губы распухлі, у роце пякло, жывот пераварочвалі спазмы, а затым у вушах пачало гудзець.

Паспрабаваў лізаць вільготную сыяну – язык адмовіўся варушыцца. А на плясьніва-шэрхлым бетоне збіраліся халодныя кроплі – і здаваліся самым дарагім ласункам...

Яму зблажэла. Страта прытомнасьці млосна перарастала ў сон, мрою, трызьненне... З Лідчыкавай хаты ён глядзіць у бінокль на манькаўскую дарогу, на калееўскае поле, на лес, а ўсё тое знаёмае раптам пачынае знікаць, змяняцца чужым, сполашным, а затым і зусім накрываецца белым туманам... І недзе зверху – голас прадзеда Якуба: «Не хачу жыць... працаваць не магу...» І галавой – у ваду, у сыцюдзёную вазёрную бездань... І словы з незнаёмым хрыпам: «Не подох там ешчэ?»

Гэта на ягоную галаву вядро вады лінуў хтось хрыпаты. І сілы – як у сна пазычаныя – вярнуліся.

– Я і вас яшчэ перажыву...

– О! И голосок прорезался! Давай на выход!

А ўстаў – каменныя сыцены, пачырванелыя ўраз, уваччу паплылі. Так і йшоў, за сыцены трымаючыся. Ледзь адолеў доўгія зашмальцаваныя прыступкі.

Той жа белагаловы «ўпаўнаважаны»:

– Не одумался ешчэ?

І на яго як штось найшло: выпрастаўся, зболенымі вачыма апёк...

Белагаловы расьціснуў папяросу – і зьнікавеў, перахапіўшы позірк падсьледнага. Наструніўся, уздрыгануў плячыма – і асеў.

– Увести арестованного! – загадаў і пацягнуўся да новай папяросы.

Што ўбачыў ён у скатаваных вачах? Усплёск хваль Доўжы? Цень звонкай мядзельскай дубровы? Глыбіню Чортавага вока – балота прыагародніцкага лесу? Глыбіню ўжо нечалавечую, адбітак чагосьці іншага, незалежнага, няскорнага? Адчуў, што гэты – ня зломіцца перад ім, у анічым ня скорыцца?..

...У камеру прынеслі ежу: місу баланды і лусту хлеба. Еў скрозь сілу, адкашліваючыся крывёю і нейкай кіслай сьлізьзю. А затым зноў праваліўся ў сон – на вогкай бетоннай падлозе.

Была ноч, калі пачуў рэзкі дзіцячы плач – пад сабой, зьнізу, – як з пекла. Сыціхне – і зноў, больш выразны і пякельны.

Прымроілася, падумаў. А праз дзень, калі пачалі выводзіць у дворык, стары наглядчык шэптам торапка распавёў, што на першым паверсе, пад ягонаю «адзіночкай», адна жанчына, настаўніца, нарадзіла сына... Нарадзіла... Тут...

А далей ён зблытаў выклікі наверх: раніцай, увечары, ноччу. Больш ноччу. Людзі ў форме мяняліся, амаль усе курылі. Паказвалі розныя паперы – даносы на яго.

Усміхаліся і білі. Зноў усміхаліся. Зламалі палец на правай руцэ. І зноў тыя паперы – з рыпучай шуфляды – на стол:

– Читай, с-сука!

І ён чытаў, чытаў і, каб ня боль ад пальца да локця, згодны б быў думаць, што зноў сьпіць і трызьніць немагчымае: былля сябры-знаёмцы запэўнівалі ледзь не аднымі і тымі ж словамі: ён вораг, нацдэм, якога трэба тэрмінова пакараць, асудзіць... год таму пры сустрэчы казаў тое і тое... А ў той паэме дапісаўся да такога... а чытаючы ў Менску перад студэнтамі вершы, дагаварыўся да... А в яго стихах чувствуецца злостное хихиканье классового врага, который высмеивает и советскую действительность, и культурное строительство... А яшчэ ж два гады таму гэты «падпісант» кляўся ў сяброўстве, геніем, выпіўшы, называў, прасіў паспрыяць сваёй публікацыі...

І зноў подпісы... Знаёмыя подпісы – і па «Маладняку», і па «Узвышшы». І... брат... Родны брат Язэп – у адзін голас з імі! Запэўнівае, што не паўторыць ягоных памылак, больш таго – сам пачне пісаць, каб сваімі народнымі творамі перакрыць-адчысьціць братаву контррэвалюцый-насьць...

Вось тады перад ім зноў пайшлі ўкруга сьцены. У галаве пачаў хтось сьмяяцца, гаварыць штось разрывіста... І часткай сваёй незацёмненай сьвядомасьці ён пачаў разумець, што – вар'ячце, і сілаў ня мае супраціўляцца, нават думаць ужо ня мае сілаў...

...І звар'ячцеў бы, калі б ня гэты стук жалезных дзвярэй – непадобны да ранейшага, – спакойны, стоены.

На падлогу ўпаў скрутак у палатнянай сумцы.

– Передача от жены.

Знаёмая сумка. У ёй – адзежа і кніга... Цёплая бялізна, швэдар, шкарпэткі, чаравікі. Томік Байрана ў цвёрдай зялёнай вокладцы, адзін са збору твораў.

Расклаў, як не сваё, на кант жалезнага ложку (апускаць дазвалялі толькі ноччу), а ў галаве з кожным стукам сэрца: «...от жены... от жены... от жены...».

На другі дзень пасля арышту Марыя пачала шукаць мужа па маскоўскіх турмах. «Такога няма», – быў аднолькавым адказ. Адзін стары, які некалькі разоў сядзеў «за рэвалюцыю» яшчэ пры цары, параіў ёй: «Не пытайся, ці ёсьць, а прасі перадачу пакінуць».

Так і рабіла. У Бутырцы адказалі: «Перадачы яму забароненыя». Значыць, тут.

Праз два дні прыйшла туды ж, і перадача – тая ж. Адказам агаломшылі: «Такога ў нас няма і не было ніколі». Ледзь не самлела, адразу ж пра горшае прымярэсьцілася...

Вечарам пайшла да Адамовіча, адрас знала яшчэ з таго часу, калі была з мужам, з мужам аднаго разу і гасьціла ў Адамовіча – колішняга старшыні Саўнаркому Беларусі.

Той адразу ж зразумеў, нават не даслухаў:

– Паспрабуйце пашукаць мужа ў Менску.

Назаўтра з прадуктамі і адзеньнем цягніком падалася ў Беларусь. У сталічным ДПУ – тое ж: «Ён тут, але перадачы забароненыя».

І тады яна ўжо не змагла стрымаць сьлёз.

– Ідзіце, грамадзянка, раней трэба было плакаць...

У ЦК дастаялася да самога сакратара Васілевіча. Размова адбылася кароткая, нярвовая.

– Ці тут Дубоўка?

– Тут.

– Я ўжо ня веру словам. І ў Маскве казалі «тут», а назаўтра: «Няма і ніколі не было»...

– Што ж вы хочаце?

– Хачу калі не пабачыць яго, дык хоць што-небудзь ім перададзенае. Мне трэба атрымаць ад яго даверанасьці на грошы. Вось расьпіска і засьведчыць... А яшчэ трэ'... (Яна хацела высіліць слова «перадачу», аднак не змагла, – не прывыкла яшчэ да такой крымінальнай казёншчыны.) трэба рэчы яму перадаць, цёплую вопратку... Яго ж у летнім касцюме забралі, у сандалях.

Гледзячы ў ледзяныя вочы Васілевіча, на яго твар, які, здалося, усё разумеў і ніводным мускулікам не запырэчыў, адчула: тое надоўга, калі ня супраць цёплага...

Штось зразумеў і сакратар ЦК:

– Ведаеце, бываюць жа меры ня толькі фізічнага ўздзеяння...

І тады яе ўздрыганула:

– Ах, вось як! Значыць, тое – мера ўздзеяння: адарваць ад сям'і, пакінуць сям'ю без кармільца, а таму – прызнацца ў тым, чаго не рабіў! – Яна добра ведала ўжо – і ад мужа, і ад знаёмых – пра тыя меры, і фізічныя, і ня толькі, ведала і многіх, каго жонкі і па сёньня шукаюць; хацела выгаварыцца, але замоўкла, – каму гаварыць? Яе бровы напаяліся, вузкія вусны сьціснуліся, вось-вось зьявіцца здрадлівая сьлязіна, – а каштанавыя зрэнькі яшчэ зіхцяць упэўненасьцю, праўдай зіхцяць...

Сакратар уздыхнуў, зьняў тэлефонную трубку:

– Таварыша Рапапорта... Таварыш Рапапорт, тут прыехала жонка Дубоўкі. Трэба прыняць ад яе перадачу і выдаць даверанасьць... Так, усё...

«Значыць, усе пра ўсё ведаюць... Усё ведаюць. І – як так і належыць быць!..», – думала яна, калі з перадачай ішла да Валадаркі...

«...от жены... от жены... от жены...». Ён паглядзіў кнігу (да вопраткі пакуль не дакрануўся – пасья праверкі турэмнікі паленаваліся яе нават скласьці: так, скамечаную, і запіхнулі), устаў, падышоў да закратаванага вакна.

Чамусьці падумалася, што з яго зможа ўбачыць Марыю, а можа – і сына... Што стаяць яны і шукаюць яго ў тых вокнах...

Але вакно высока. Не дабрацца...

Прамільгнула выказанае сьледчаму: «Я яшчэ вас перажыву». Яно так і павінна быць, – падумаў, – дзеля жонкі, сына, дзеля сябе... Павінна...

Разгарнуў Байрана, прачытаў запойна некалькі старонак – і як ачуняў, нібыта зноў у сілу ранейшую ўвабраўся! Чытаў «Шыльёнскага вязьня» ў перакладзе Жукоўскага – і мацнеў, мацнеў злосьцю і мужнасьцю.

Бессмертный Дух свободного Ума,
Святая Вольность! В камерах зловонных
Твой свет не может погасить тюрьма,
Убить тебя в сердцах, тобой пленённых...

Взгляните на меня: я сед,
Но не от хилости и лет;
Не страх внезапный в ночь одну
До срока дал мне седину.
Я сгорблен, лоб наморщен мой,
Но не труды, не хлад, не зной –
Тюрьма разрушила меня.
Лишённый сладостного дня,
Дыша без воздуха, в цепях,
Я медленно дряхлел и чах...

Ён раней чытаў гэта, але чытаў – як разумеў цяпер – «звонку». Цяпер жа ўчытваўся не ў радкі, а ў тое, што было пад імі...

І нечакана з-пад гэтых радкоў, як з карэння – пракаветнага, байранаўскага, – пачалі ўзыходзіць і прарастаць уваччу і ягоныя, ім пераствораныя. І з кожнай рыфмай, з кожным вобразам ён аддаляўся, свабаднеў, забываўся...

Спрадвечны дух, аковам непадданы,
ты, воля, найяскраўшая ў вязьніцы!
У сэрцы там пасад твой і святліца,
і сэрца – у цябе адну ўкахана...

Сьсівеў я ўвесь не праз гады,
ня ў ноч адну ўзяў сівізму,
як хто з раптоўнае жуды.
Ня з працы выгнула мяне –
ў бязьдзейнасьці ганебнай быў,
бязьдзейнасьцю сябе скрышыў.
Здабычай дадзены турме, –
пакуту цяжкую пранёс.
Я лёсам меў тых людцаў лёс,
якім зьняволены былі
акрасы неба і зямлі...

Запісваць нахлынулае не было на чым, не было і чым. Зноў задумаўся аб тым, як колісь, гадоў ужо з шэсьць, прачытаў гэтую паэму Байрана. Адгарнуў «Прыпісь», з тлумачэньняў даведаўся, што «Шыльёнскі вязень» пісаўся ў Швейцарыі. Разам са сваім сябрам – англійскім паэтам Шэлі («Персі Бішы Шэлі... улюбёны паэт Жылкі...», – адарваўшыся, пачалося думацца не пра паэтычнае: «Сябра-гаротнік Уладзя Жылка... Дзе цяпер? Мо тут жа, у такой адзіночцы, мо нат за сьценкай... – і толькі праз вялікі высілак змог зноў вярнуцца да «Прыпісаў»...) ...са сваім сябрам – англійскім паэтам Шэлі – Байран 26 чэрвеня 1816 году агледзеў Шыльёнскі замак на беразе Жэнеўскага возера... даведаўся пра вязьняў яго змрочных склепаў... У паэме Байран расказвае пра гістарычную асобу Франсуа Банівары (1496–1570), які браў актыўны ўдзел у барацьбе жыхароў Жэневы супраць савойскага герцага Карла III... За гэта быў кінуты ў падземны каземат Шыльёнскага замку, дзе, прывязаны да сырой сцяны, пакутаваў каля сямі гадоў...»

Каля сямі гадоў...

Каля сямі...

Ён закрыў кнігу, а ў памяці абудзілася трапяткое: «Спрадвечны дух, аковам непадданы», – і слова ў слова з яго перакладу.

Аголеная, змораная памяць стала яму найлепшай паперай – і ён зноў пачаў апантана перакладаць, нават спрачацца з Жукоўскім, – і за Байрана, і за такіх, як ён – беларускіх Банівараў...

Кніжныя радкі казалі:

Была услада нам в одном:
Друг другу голос подавать...
<...>

Но скоро...
Наш голос страшно одичал,

Он хриплым отголоском стал...

А ім казалася:

Для нас зьяволены былі
акрасы неба і зямлі...
Ды вораг мову ўзяць ня мог,
яна лунала праз вастрог,
нясла уцеху, песню, сказ,
надзеі кволіла для нас...

Інтуітыўна разумеў, што адыходзіць ня толькі ад рускага перакладу-падрадкоўніка, але і ад самога тэксту, – але не ад ісь-ці-ны...

У кнізе было:

Смерть человека... Я видал,
Как ратник в битве погибал;
Я видел, как пловец тонул
С доской, к которой он прильнул...

А ім казалася:

Я бачыў, як гібеў народ
у багне акіянскіх вод,
калі да хмар іх ускідаў
разьбюшаны, імпэтны шквал...

Жукоўскі пераказваў пачатак XI часткі:

Вдруг новое в судьбе моей:
К душе тюремных сторожей
Как будто жалость путь нашла;
Дотоле их душа была
Бесчувственной желез моих;
И что разжалобило их?

Ён жа прамаўляў іншае:

Заўжды турмой была турма, –
у катаў літасьці няма...

і, адышоўшы ад тэксту, укладаў сваё, каваў сваё (так што XI разьдзел стаў на трыццаць радкоў большым):

Звычайно там да сьлёз яны,
іх кволяць звонам кайданы.
Ім гора цяжкае – на зьдзек,
ім там на кпіны чалавек.
У сэрцах іх – адна брыда,
у душах іх – адна жуда,
і ні сумленьня, ні надзей...
Гатовы ў гразь стаптаць людзей,
каб людскасьць вытруціць з усіх,
якая вытруцілася з іх.
І аглядаючы вастрог,
яны сумуюць, што ня змог
ён цэлы сьвет сюды ўвабраць,
бо сьвет гатовы апляваць,
ператварыць яго ў турму,

каб толькі кату аднаму,
на версе седзючы з ключом....

Бразнулі дзверы.

– Заклучённы, на выход!

Падымаўся наверх як сп’янелы. Туманна і неўразумела глядзеў на сьледчага.

«...вот и жена ваша просит утихомириться, признаться... Все признаются. Подпиши – и валяй к жене, сына расти...»

А ў ім загучала сваё: «...от жены... от жены... от жены...»

І сьледчы спыніўся. Зірнуў на гадзіннік, «Есть просьбы?» – выціснуў.

– Ёсьць. Дайце аловак і паперу...

Сьледчы хмыкнуў, здзіўлена скасавурыўся, адсунуў скрыпучую шуфляду, выцягнуў аркушаў з дзесяць добрай белае паперы, паклаў на стол, затым адтуль жа дастаў аловак, разламаў яго і меншую частку кінуў на паперу.

– К душе тюремных сторожей как будто жалость путь нашла, – рассяжна прамовіў Дубоўка.

Сьледчы зноў хмыкнуў, выклікаў дзяжурнага:

– Увести!

Атрымаўшы паперу і аловак, ён зноў паверыў у пачатае, паверыў у тое, што яно можа зьберагчыся – нават калі ягоную памяць выб’юць кулаком ці ботам.

У той раз ён убачыў больш, чым нават зьберагалася пад радкамі: убачыў і «палярны дзень», і «шаты сьнежныя», якіх не было ні ў Байрана, ні ў Жукоўскага, але якія былі ў яго. Перад ім... І –

...ні сына, бацькі, ні радні,
ні сябра ў горы тым – адзін...

На гэтым сілы пакінулі яго. Ён зноў абрынуўся ў змрочную бездань, прыкрыўшы галавой сьпісаны аркуш.

Адзін...

3.

Дні, тыдні, нават месяцы зьліваліся ў адно, аж пакуль яго з паўсотняй іншых вязняў адной сакавіцкай ноччу не прывялі да вагону.

Калі вагон – значыць, ня ў лес...

Ах, як п’янілі маладыя подыхі вясны, чагосьці далёкага і недасяжнага – з закратаванай камеры. І гэтая поўня над капялюшыкам срэбнай хмурынкі...

Дзверы закрыліся – і зноў цемра, зноў задуха.

Па тым, колькі і як ехалі, ён адчуваў, што – зноў Масква. Так яно і было.

Бутырка, перасыльны корпус.

На трэці дзень да яго ў камеру прывялі яшчэ аднаго зэка. Ён прачнуўся, мружыў вочы ад сьвятла вялікай лямпачкі і не даваў веры бачанаму: перад ім, з ім – Бабарэка! Такі ж, як і ён сам, – няголены, нямыты.

Рэшту ночы было не да сну. Аказалася, Адам таксама адседзеў больш за паўгоду ў Валадарцы. Сьведчаньне таго – спалення, туманныя вочы, шэрыя кругі пад імі, выбітыя зубы й разьбіты падбародак, патрушчаныя

фалангі пальцаў. Доўгія цёмна-сінія пасы на грудзях – сьляды гумовага шланга... Акурат паверх шнараў – паверх выпаленай зоркі...

Пра мінулае не гаварылі: былі ўпэўненымі, што іх падслухоўваюць. Фразы ці будзённыя, ці алегарычныя, толькі ім даступныя. Але Дубоўка ня вытрымаў:

– Вось, – дастаў з кішэні тры акуратна складзеныя аркушы, шчыльна сьпісаныя простым алоўкам, – Байрана ў Менску пераклаў...

Блізарука жмурачыся, Бабарэка нахіліўся да лямпачкі і стаіўся, чытаючы. Затым апёк засьлёзенымі вачыма, абняў:

– Трэба і мне захаваць...

Не адкладваючы на ранак, так і прастаяў з паўгадзіны каля падзаконьніка (балазе тут яны былі не такімі высокімі, як у Валадарцы), торапка перапісваючы Дубоўкавага «Вязьня».

Праз тыдзень Бабарэку этапіравалі, а яшчэ праз тры дні зачыталі пастанову калегіі АДПУ СССР і яму: за ўдзел у літаратурнай групе Саюзу вызвалення Беларусі і кіраўніцтва ягоным Маскоўскім філіялам асудзіць на пяць гадоў і выслаць у Яранск.

Зноў ноччу іх – на вока больш за сотню – вывелі да турэмнай брамы.

– Внимание, колонна! По пути следования не растягиваться. Не разговаривать и не подавать никаких знаков. Не оглядываться назад и не смотреть по сторонам. Шаг вправо, шаг влево будет считаться попыткой к бегству... Без предупреждения будет применено оружие... Шаго-о-ом ма-арш!

І пайшлі – кружляючы глухімі завулкамі.

Пустая таварная станцыя, зноў поўня над галавой, толькі голая, па акружнасьці пачырванелая, як падпечаны яблык... І сабакі... Упершыню сабакі – у паўметры ад ног ляцкаюць засьлюненыя клыкі...

Подбежкам – да «сталыпінскага» вагону. Гохнулi дзьверы. А здалёк – зноў сабакі, зноў каманды: гоняць чарговую партыю ў суседні вагон...

«Сталыпінскі» вагон – турма на колах: калідор і «купэ»-клеткі. Ад калідору клеткі адзелены кратамі. У кожным «купэ» – невялікае закратаванае вакенца. Лаўкі – з двух бакоў, у тры паверхі. На вагон – восем «купэ», у кожным па шаснаццаць вязьняў: дзесяць знізу (па пяць на лаву), чатыры – на другім «паверсе», два – на трэцім. Рэчы – пад лавамі і на праходзе.

Цесна, не павярнуцца. Спаць – па чарзе, лазіць наверх.

Яшчэ раз праверылі, пералічылі – каб роўна па шаснаццаць, выдалі кожнаму па селядцу і кілаграму хлеба – «На двое сутак каб хапіла!».

І рушылі.

Эшалон пасоўваўся павольна. Днём стаяў на нейкіх зарослых «запасніках», між таварнякамі, – далей ад людскіх вачэй.

Сьпёка, смурод. І пасья селядца – страшэнна хочацца піць. А на суткі – тры кружкі вады. Наліваюць з нейкай даёнкі, так што палова кружкі застаецца на падлозе. І кожны дзень, калі стаялі – стук у сьцены, столь: дзяжурныя канваіры правяраюць, ці не праломленыя дошкі вагонаў...

Калі чарга лезьці наверх спаць дайшла да яго, цягнік стаяў на нейкім адзічэлым перагоне, у лагчыне паблізу асыпанага сонцам пералеску. Насупраць вакна – праз дзьве зіхоткія рэйкі – падобны эшалон, жаночы. Хтось прашаптаў, што з Харкава.

Ён зірнуў праз краты на волю: сонца, пералесак, а ў такім жа закратаваным вакне – маладая постаць: вішнёвая палінялая кофта, шэрая хусь-

ціна, з-пад якой выпалі далікатныя каштанавыя кудзяркі, чорныя вочы пад паляшукім узлёткам броваў, сьпелыя вусны...

– На-а-аля!.. – ён з трэскам ірвануў краты, напалохаў суседзяў па «клетцы». Жанчына нават брывом не павяла. – На-а-аля... – ужо прашаптаў ён і асеў.

– Лезь, чалавеча, адпачні. Сон, кажуць, найлепшы лекар, – азваўся яго сусед, на выгляд – самы старэйшы з іх, колішні вясковы настаўнік з-пад Слуцка.

Дубоўка адмоўна хігнуў галавой і, як праваліўшыся ў сябе самога, сядзеў моўчкі, нерухома глядзеў на жанчыну ў шэрхлай рамцы вакна «сталыпінскага» вагона, – толькі нервова ўздрыгвалі абачынкi на левым воку, толькі ў прыліве млосьці патанала-цяжэла сэрца. У ім – парогі Дняпра, харкаўская Наля. І маладнякоўка-Анастасія, названая ім Наляй. І яго кніжная «Наля». І яго Наля апошняя – пакутная Марыя.

«Дзе яна, як яна з сынамі?..»

У Валагодскую турму, дзе была перасыльная зона, іх таксама прывялі ноччу.

Спалі на каменнай падлозе, пад галавой – у каго мех, у каго торба з цёплай вопраткай. А раніца пачалася з агляду.

Самае агіднае – прысяданьне голым пад мацюкі аховы.

Затым – сьпешнае «камплектаваньне» новага сiбiрскага этапу, які назвалі акадэмічным: сабiралі амаль адну iнтэлігенцыю.

Бачыў некалькіх знаёмых па Менску: Цьвікевіча, Дылу, Кiпеля.

Ім Дубоўка і прачытаў складзены на этапе верш – «Песьня беларускіх выгнанцаў»:

Забраны ў няволю з Забранага Краю,
Узяты за краты з спустошаных хат...
Для нас пачалася часiна лiхая,
Мой родны, мой бедны пакрыўджаны брат.

Жыве наш народ як гарох пры дарозе,
Прасьвету ня бачыць у гэтым жыццi:
Учора на працы, сягонья ў вастрозе,
А заўтра за працу ў выгнаньне iсьцi...

...

Няхай лепш сумуюць прадажныя душы,
Адплаты чакаюць за здраду сваю;
Няхай iх сумленьне, тых юдаў, падушыць,
Загонiць жывымi ў сырую зямлю.

Звярыная злосьць не заслонiць нам неба
І нашу зямельку усю не глыне.
Мы знаем – змагацца за волю нам трэба,
Мы знаем – змаганьне наш край не мiне!

Нiкoлi й нiдзе Беларусь не загiне,
Нiкoлi й нiдзе Беларусь не памрэ.
Нi ў тундрах, нi ў клятай паўночнай краiне,
Нi ў дзiкiм прыгоне – маскальскiм ярме!*

...

На шаснацаткі зьняволеных падзялілі яшчэ ў турэмным двары. Этап доўга стаяў, чакаючы, пакуль не схаваецца за трохпавярховай камяніцай натомленае сонца.

Нечакана здалёк, як з пазаўчарашняга, – ціхі голас:

– Эй, масквіч! Вось дык стрэлка, жывы-будзем-не-памром...

Азірнуўся – у суседняй «партыі» ўсьміхаецца шчарбатым ротам даўгалыга. Галава як дыня, шнар на ўсю васпаватую шчаку.

– Не пазнаў? «Пінкертон» памятаеш? На Мікіцкай... Ты мяне тады півам задобрыў...

Даўгалыгі зладзеявата агледзеўся, як шашок, уціснуў галаву – і за два разы даценяваў да яго.

– Трамвай, трамвай... памятаеш? – шапнуў, стоячы побач.

– А! Леў з Віцебшчыны... – і маланкава ўзгадалася колішняя калатнеча ў маскоўскім трамваі, і гэтыя шчыра-зладзеяватыя вочы. – Ты чаго ня ў Сан-Францыску? – успомніў і выказаную ім колісь мару.

– У няволі Леў – сабака... – загадкава сплюнуў колішні знаёмец. – Ты, гэта, не губляйся, жывы-будзем-не-памром, як-ніяк, даўжнік я твой, а даўжкі трэба... – і дагаварыць яму не далі.

Размашысты ўдар прыкладам вінтоўкі зьбіў яго з ног. Дубоўка не паспыў падтрымаць – як такі ж удар запаліў сотні пякуча-мільгатлівых іскрынак і ў ягонай галаве. Аднак на нагах устояў, нават павярнуўся да канваіра, нават крок да яго зрабіў...

І тут падбег яшчэ адзін.

Накінуліся ўдвох.

Звалілі на зямлю.

Адзін біў прыкладам, другі нагамі.

...З гадзіну ён праляжаў у бяспамяцтве, і толькі калі калона рушыла да чыгункі, яго насъмеліліся падняць.

Кожны крок аддаваў пякельным болям, у вушах стаяў страшэнны гуд. Кроў склейвала засъмяглыя вусны, згусткамі засохла на колісь белым пінжаку...

...Зьвярыная злосьць не заслоніць нам неба

І нашу зямельку усю не глыне...

Ён намагаўся ісьці роўна, спакойна пазіраючы наперад этапнай калоны.

Якраз там, за блізкай чыгункай, сыпяшыла схавацца ад людскога вока жнівеньскае сонца.

4.

І зноў нетаропка пабеглі па далёкіх рэйках ягоныя дні. Напачатку стараўся лічыць іх, затым блытаў.

Намагаўся больш спаць – і лежачы, і седзячы. Сном лячыў і боль, і адчай.

У Кацельнічах – прывяцкім гарадку – было нечакана прыемна ступіць на зямлю, якая не гайдалася пад нагамі.

З цягніка вывелі ўсіх і – ужо не чакаючы начы, не хаваючыся – арыш-

---

* Гэты і наступныя «этапныя» вершы Уладзімера Дубоўкі на Беларусі пад прозьвішчам аўгара друкуюцца ўпершыню.

тантаў павялі калонай на ўсход, дзе – кіламетраў з тры ад Кацельніч – быў яшчэ адзін этапны пункт, на гэты раз – лагерны. З дзясятка новых стадолаў (на сасновых бярэнах не падсохла яшчэ нават кара), абнесеныя высокімі слупамі. У дзясятка радоў – калючы дрот. Такіх агароджаў – дзве: адна большая ў радыусе. Паміж дротам – сабакі. Чатыры вышкі з вартавымі.

Суткі са стадолаў нікога не выпускалі. Ад баланды з кіслых буракоў пачаў балець страўнік. Голад збыў кавалачкам хлеба – горкім, як хінін.

Вечарам усё патанула ў цемры: электрычнасьць да лагера яшчэ не давялі. Агароджу асьвятлялі факелы.

Узьняўся вецер. Гуў у застрэшы. Натыкаўся на факелы – і плойма знічак адлятала за «калючку». Некалькі сабак, гледзячы на іх, пачалі працяжна выць...

Зранку 18 чэрвеня канваіры расчынлі дзьверы і пачалі выкрыкваць прозьвішчы. Названыя стомна выходзілі на стаптаны лагерны пляц і зноў станавіліся ў калону. Сярод першых быў і Дубоўка.

На гэты раз – невялікі йржавы параход, ужо бяз клетак, бо і каютаў аніякіх не было. На адкрытай палубе – драўляныя лаўкі.

Старыя берагі Вяткі зелянелі кустоўем, сям-там – як шлагбаумы – ляжалі на вадзе падмытыя хвоі. Але праз некалькі хвілін лес адступіў, і параход з усіх бакоў пачало прадзімаць сіберным ветрам.

– Так і замерзнуць нядоўга, – Дубоўка сядзеў побач з земляком Міколам Мамчыцам. Пакратаў пасіпельныя рукі – і палез у мех, дастаў кажух, зімовую шапку, надзеў і ўсьміхнуўся. Пад вокам – вялікае сіняе сядно – яшчэ з Волагды...

– Што ты робіш? – Мамчыц зьнікавеў. – Людзі на сьмех узьнімуць... Лета ж...

Паціху зноў працягнулі гаворку. З Мамчыцам, выкладчыкам гісторыі, Дубоўка некалькі разоў сустракаўся ў Менску. Пазнаёміў іх Баба-рэка, які ведаў Мамчыца яшчэ па Слуцку. На этапе ж Дубоўка не пазнаў Мамчыца: схуднелы, вочы ўпалі, нос нечакана завастрыўся. Усё гэта, а таксама раннія залысіны падстарылі хлопца на добры дзясятка гадоў.

Мамчыцу нельга было не давяраць, і яны ці не ўпершыню за год шэптам згадалі сваё: сяброў, знаёмых, колішнія радасьці, колішнія ўчора, якое з гэтых водаў Вяткі бачылася вельмі далёка. І далёка расьцерашаныя арыштанцкія вятры іх грамаду...

І раптам Мамчыц перастаў стрымліваць дрыжыкі, схіліўся над сваім мехам – таксама выцягнуў кажух, рукавіцы.

– Што ты робіш? Людзі на сьмех узьнімуць, – штурхнуў яго плечуком Дубоўка.

– Маўчы, братка. Не да сьмеху – зуб на зуб не трапляе...

Гледзячы на іх, хутка і ўсе паўлазілі ў цёплае, прызапашанае на зіму.

– Во лета... – сагрэўшыся, буркнуў Мамчыц.

– Прывыкай. Наперадзе ў нас – яшчэ і зімы. Вось там паскачам... – Дубоўка спыніў гаворку, азірнуўся вакол, хітнуў галавой, выцягнуў са свайго «багажу» суконную коўдру, купленую жонкай у Менску перад самым этапам, – праціснуўся паміж лавамі да маладой жанчыны (сядзела ў адным швэдары), перадаў ёй:

– Ахініцеся, калі ласка!

Тая ажно напалохалася, нібы ад сну адарвалася:

– Дзякуй, ага... Шчыры дзякуй!

Параходзік пачало моцна хістаць. Над самай галавой – невядома скуль – навісла шэрая хмара, ішла за імі – не адстаючы.

Мамчыц доўга ўзіраўся ў яе, а затым загаварыў вершам, нібы няспешна счытваючы радкі з хмаравага пергаменту:

Гаманлі хмары –
неба спахмурнела.
Гэта мы залічым, гэта –
мы успомнім,
калі словы стануць
агнявою дзейяй.
А цяпер –
пакрышэце косьці,
пакрышэце гэтым,
пакрышэце новым неведомым.
Трэ цярпець –
вечер помсту носіць,
вечер будзіць нетры...

Гэта былі радкі з Дубоўкавых мелодый «Плач навальніцы». Іх цытавалі шмат – і пры ім, і па-за ім, аднак гэты агучаны сябрам урывак нібыта працяў яго токам. Запакло сэрца. Зірнуў – а на вачах Мамчыца сьлёзы... Калючы камяк здушыў горла, і каб самому не заплакаць, Дубоўка працягнуў:

Завязьлі на мукі,
завязьлі на рогат,
завязьлі на здзек чыноў вяльможных...

Павязалі рукі,
павязалі ногі,
павязалі цела, – дух зьвязаць ня можна...

З гадзіну маўчалі, разглядвалі берагі Вяткі, да якой усё бліжэй наступаў сіняваты лес, а затым Мамчыц папрасіў:

– Прычытай што-небудзь з новага... Ці ёсьць?

І Дубоўка спакойна, расьцяжна прадэкламаваў яму напісанае ў «клетцы» цягніка, правільней, запомненае там:

Зраднікам

Вы, што звыклі поўзаць ракам
і на задніх танчыць лапках
перад кожным небаракам,
што трымае з маслам «папку»,

вы, прасякнутыя брудам,
ад пяты да самай шыі,
звыклі біць тых, хто пад спудам,
ліць на бліжняга памыі, –

дзе ваш сорам чалавечы,
дзе павага да людзіны?
Як ад вас нам асьцяргчы
гонар нашае краіны?

Месца ваша ў ніцалозьзі,

ганьба вам наканавана,
бо пры вашай дапамозе
Бацькаўшчына ўкрыжавана...

Зноў доўгае маўчаньне – і новы верш:

...Забыўся ты. Схіліўся на далоні...
Язда... шляхі – і водбліскі пагоні...
Забыўся ты – галубіш сьвет шырокі,
Ня чуеш варты няспынянай крокі...
Забыўся ты... Табе ўсё воля сьніцца...
Мой брат! Ці ж сьвет увесь – вязьніца?

5.

Параход давёз іх да Кукаркі. З прыстані ўсіх – чалавек з дваццаць – павялі ў Яранск. Ахова – чатыры вершнікі: два сьпераду, два – ззаду.

Ішлі «па-летняму», зноў пахаваўшы кажухі. На калону напаў гнюс – хмары вялікіх камароў, ад якіх цяжка было бараніцца: пакуль зграбаеш з левай шчакі, кусаюць правую.

У дворыку Яранскага НКВД іх яшчэ раз пастроілі, зачыталі доўгі сьпіс патрабаваньняў (першы месяц кожны мусіў праз двое сутак «адзначацца»). Затым кожнаму далі паперку (адрас будучай працы) і выпусьцілі за сьцены.

Мамчыца накіравалі ў будаўнічую брыгаду – за дзесяць кіламетраў ад Яранска. Дубоўку ж пакінулі ў самім горадзе – рахункаводам мясцовага райспажыўсаюзу.

Праз паўмесяца на першыя невялікія грошы ён зьняў непадалёк ад канторы пакойчык (дагэтуль спаў у калідоры райспажыўсаюзу – на лаве, якую днём займалі наведвальнікі).

У першы ж дзень паслаў жонцы ў Менск і Маскву (хто ведае, дзе яна) тэлеграмы: «Жывы, здаровы. Працую ў Яранску. Беражы сябе і сына». Затым – некалькі кароткіх лістоў. Кожны дзень хадзіў на пошту, але адказу не было.

Днямі сядзеў хмура за сваім столікам, падводзіў справаздачы па рахунках: збожжа, лён... Пад абед зьявіўся старшыня, спалоханы, мокры, чырвоны. Дубоўка пайшоў да яго падпісваць паперы – а ў тога рукі дрыжаць, папяросу падкуруць ня можа...

Зранку яго выклікалі ў НКВД і ледзь не пакінулі там. Малады капітан трос перад тварам наганам і абяцаў расстраляць за страту пралетарскай пільнасьці. А калі пачуў прычыну – ледзь паверыў.

Хтось напісаў данос, што старшыня райспажыўсаюзу Коцікаў Іван Якаўлевіч не клапаціцца пра... сакрэтнасьць дастаўкі грузаў.

За некалькі дзён у Яранску зьбіраліся прадукты, адкуль іх на фурманках – пад трыста-чатырыста, з усёй акругі – везлі да чыгуначнай станцыі ў Кацельнічы.

А ў горадзе ўжо месяц няма каламазі, і ў Кацельнічах няма, і ў Кукарцы... Вось і пішчаць у свае чатыры галасы кожная з фурманак – усе сто сорок кіламетраў туды і столькі ж – назад (таксама з грузам: жалеза, шкло, мануфактура).

– А дзе ж я ім той каламазі дастану?! – ледзь ня ўзвыў старшыня. – Мы ж і так спрабавалі, і так... І дзэгцем, і маслам эмтэсаўскім. Анічога не

дапамагае. – Ён плюнуў і нарэшце зацягнуўся густым папяросным дымам.

У Дубоўкі нечакана загарэліся вочы:

– А што, калі паспрабаваць па-іншаму?.. Можаце тэрмінова даць тэлеграму ў Маскву?

– Магу...

– Тэкст будзе такі... – Ён падсеў да старшынёвага стала і хуценька склаў тэлеграму: «Масква. Кніга – поштай. Тэрмінова вышліце кнігі (аб) каламазнай вытворчасці (і аб) вырабе колавай мазі (ў) індывідуальных гаспадарках. (З) камуністычным прывітаньнем старшыня Яранскага райспажыўсаюзу тав. Коцікаў».

«Тав. Коцікаў» пакруціў тэкст перад вачыма, двойчы прачытаў, паціснуў плячыма – як нейкае глупства ці дурны жарт, але ўсё ж тэлеграму паслаць загадаў.

І ўжо на трэція суткі ў Яранск прыйшла пасылка з шасьцю кнігамі! Капітальныя падручнікі з інструкцыямі, як наладзіць працу каламазнай вытворчасці на прамысловых заводах. Дубоўку зацікавіла толькі адна з іх – «Как самому простейшим способом изготовить колёсную мазь». Ён у момант, здалося, прачытаў яе і адразу ж – да старшыні:

– Іван Якаўлевіч, дайце загад рабіць каламазь, – і пакуль той не пасьпеў агоўтацца, паклаў яму на стол кнігу.

– Якія матэрыялы патрэбны? – старшыня яшчэ выяўляў недавер.

– Па-першае – вада.

– Бяры цэлюю Яранку!

– Па-другое, вапна.

– Поўны склад.

– А яшчэ – паўгудрон.

– Пазычым у МТС.

– Усё...

Праз гадзіну першы замес быў гатовы – цэлая жалезная бочка. Нікому не давяраючы, старшыня сам змазаў восі новай каламазьцю, запрог каня і выехаў з дворышча. Вярнуўся радасны, закрычаў здалёк:

– Браточки, не пішчыць!

Назаўтра вечарам Коцікаў выклікаў Дубоўку да сябе. Паставіў пляшку гарэлкі, добры пачастунак.

– Ну што, Кулібін ты наш, нават ня ведаю, чым цябе і аддзячыць, – старшыня быў у найлепшым настроі. Яго якуцкі маршчыністы твар аказаўся шчодрым на ўсьмешку, якая прыемна маладзіла Коцікава. Маючы гадоў пад пяцьдзсят, ён так і не абзавёўся сям'ёй. Пра яго хадзіла слава вялікага жанчыналюба. Сам аднекуль з-пад Іркуцку, падчас рэвалюцыі камісарыў па ўсёй акрузе. Калі аднаго разу ледзь не сустрэўся са сьмерцю (куля толькі злёгка драпнула шчаку – і таму ў яго, каб прыхаваць шнар, сівая бародка), – аціх, адмовіўся ад абласной пасады.

Выпілі па вялікай шклянцы. Хрумкаючы засоленым агурком, Коцікаў яшчэ больш узбадзёрыўся:

– Значыць так, загадаю зараз напаліць лазенку! Дзяўчат на вячэру гукнём...

Дубоўка ўсьміхнуўся:

– Якаўлевіч, мне б сваю знайсці... ня ведаю нават, дзе яна цяпер з сынамі.

- А колькі сыну?
- Два з паловай.
- Письмы, тэлеграмы пасылаў?
- Так...

– Ага, – Коцікаў нахмурыў вузкі лоб, прыпаліў папяросіну, па-заліхвацку пусьціў доўгі – да самай столі – струмень дыму. – А адрасы суседзяў... Не, лепш сяброў, знаёмых ёсьць?

– Адрасы ёсьць, сяброў не засталася... Арыштаваны... – Дубоўка сам наліў і выпіў, нат не закусіў. Вялікай даланёй узняў чупрыну, пранікнёна зірнуў на Коцікава.

- Той дапаліў цыгарэту, сам глынуў з паўшклянкі – і высьмеліў:
- Давай адрас, я заўтра дам ад свайго імя...

...І зноў – як чарніла з надломленага пяра – аплывалі ягонныя дні. Прыйшла восень. Перад зімой усё жывое сьпяшыла надарыць навакольле пладамі і хараством. Лес мяняў свой убор – на барвовы, залацісты, і ў суботні дзень ён ня змог выседзець у канторы, – выбраўся на агледзіны, а каб не зблудзіць, трымаўся берага Яранкі.

Сухадольнае рэчышча адваёўвала паляну за палянай, і мяжу сваю выстаўляла – рабінавую. Рабіна аж закіпала ў чырвоных ягадах. А пад ёй сьвяціліся і брусьніцы. Там-сям – грыбы, здаровыя, вялікія...

Вярнуўся перад самым адвячоркам. Здалёк заўважыў каля спажыўсаюзнай канторы фурманку. Каля павозьніка – жанчына з дзіцем. Яго сэрца пахаладзела, вось-вось выскачыць.

– Марыя! – выкрыкнуў, і жанчына азірнула, прытуліла да сябе малюга – і неяк спакойна, заповолена пайшла насустрач...

У панядзелак зраніцы Коцікаў выклікаў Дубоўку і чамусьці строга сказаў:

– Ты, гэта, сваю пісаніну заўтра даробіш. А цяпер ідзі да Лужоўскай, былая купчыха, на Цэнтральнай жыве. Здымеш у яе два пакойчыкі, кухняй агульна карыстацца будзеце. Калі што, скажы я загадаў. – І ўжо ледзь не па-панібрацку: – У цябе ж цяпер – сямейства...

Прыбраўшы два пакоі ў добрым драўляным доме, перад тым, як думаць пра вячэру, жонка з нейкім новым адценьнем у голасе падагульніла:

– Ну што ж, лічы – у санаторыі атайбаваліся. Бо ў Менску зараз – страх. Людзі на вуліцу выйсьці баяцца... З бібліятэк і школаў кнігі вывозяць... Кнігі Купалы, Коласа, Гарэцкага, Ластоўскага, Пушчы... Твае – таксама...

Пра правілы таго «санаторыя» ім нагадалі праз тыдзень. Нейк загадкава зірнуў «упаўнаважаны», калі – як заўсёды, да працы – Дубоўка прыйшоў «адзначацца». Спытаў:

- Пасьля – на службу?
- Так...

А вечарам, калі дастаў з-пад матраца папку і прысеў да лямпы, Дубоўка не знайшоў некалькіх пранумараваных старонак.

- Сёньня выходзіла з дому? – напалохаў ледзяным голасам жонку.
- Так, у краму... А што?
- Ды так... – унурывіў галаву, рашуча ўзяў папку, з прыпека – запалкі, бразнуў дзьвярыма. Доўга камячыў і паліў на агародзе сьпісанья алоў-

кам аркушы, – ужо сьцягнула, і нейкія сполашныя водсьветы падалі на яго скамянелы твар.

Вярнуўся спакойным.

– Што ты зрабіў? Навошта?.. – не магла зразумець жонка.

– Усё! Я рызыкаваў сабой, а вамі – не магу... Хай «дактары» нашы бяз працы будуць...

6.

Ссылныя дні з сям’ёй пайшлі спакайней. Жонка знайшла працу ў школе, сына брала з сабой. Вечарамі сядзелі каля печкі, глядзелі ў агонь і марылі, каб хутчэй згарэла гэтая восеньская, а затым – зімняя нуда, каб бліжэй да прўнасьці.

Ажывіў ужо нечаканы ліст ад Жылкі. Баючыся чужых вачэй, той напісаў агульнае: Дубоўкаву эпісталу галубы да яго данесьлі, рады з гэтага, падводзіць здароўе, кепскія сны наваліліся, мала кніг...

Да Уржума, дзе трымалі Жылку, ад Яранска – з паўтары сотні кіламетраў, аднак пакідаць свае месцы ссыльным забараняецца. Перакінулі некуды далей Мамчыца. Анічога не чуваць пра Бабарэку...

Як толькі растаў сьнег, Дубоўка папрасіў у гаспадыні невялікі надзел пад агарод.

– Навошта, – здзівілася Лужоўская і бліснула чорнымі зрэнкамі. – Вы ж можаце ўсё ў мяне купіць.

– Так, але ж хочацца сына нечым на лета заняць, каб у чужыя агароды не заглядваў.

– Добра. Бярыце вось тое месца, дзе стаяў сьвіран.

Гаспадынін бляск вачэй Дубоўка памятаў доўга: пакуль месяц выносіў з «надзела» каменьне, бітае шкло, іржавае жалезьзе, пакуль двойчы перакопваў зьбітую ў ток зямлю. Уставаў а пятай, каб пасьпець да службы. А яшчэ праз месяц разам з сынам і жонкай радаваліся дружным усходам, вясэлай і пахкай зеляніне, якой не шкадавалі вады – ні раніцай, ні вечарам.

І зямля адчула клопат: агуркоў нарасло, як хто насыпаў, і буракі, і гарбузы, і бульба. Нават памідоры дружна чырванелі.

Аднаго ранку, дачакаўшыся, калі Дубоўка пойдзе ў спажыўсаюз, гаспадыня перастрэла Марыю:

– Ведаеце, маю да вас просьбу... Нешта не расьце ў нас пакуль. Дазвольце ў вас пару агуркоў узяць на халаднік, – і нібыта прысаромеўшыся, перавязала хустку.

– На здароўе! Бярыце хоць дзесяць!

Насалілі, назапасілі гародніны на ўсю зіму. Малому Альгерду вельмі падабалася гарбузовая каша, асабліва калі яму нагадвалі, што гэты гарбуз ён сам вырасьціў, ды калі з малаком, калі з цукрам...

І зноў зімовае чаканьне, мяккі агонь у печы, мароз, які ападаў толькі апоўдні.

На Каляды нават паставілі і ўпрыгожылі ялінку. Жонка запрасіла ў госьці настаўніц са сваёй школы – аднак ніхто не прыйшоў.

– Мяне пабаяліся, – спрабаваў жартаваць Дубоўка. – Хто яго ведае, а раптам гэты ссыльны – людаед! Нічога, затое нам больш гасьцінцаў будзе.

Яны пасядзелі за сьвяточным сталом, а потым доўга забяўляліся з Альгердам на цёплай печы. Каб на ёй хапала месца ўсім тром, Дубоўка яшчэ з восені пашырыў яе чарэн палком з пахкіх габляваных дошак.

У лютым навалілася хвароба: спачатку на Альгерда, затым – на жонку.

Вясновае сонца ўбачыла іх схуднелымі, стомленымі. Балазе вясна сьпяшыла рана.

І зноў вясновыя клопаты, якімі забіваліся дні нявольнікаў. Гаспадыня не дазволіла ім сеяць на тым акультурненым надзельчыку.

– Ведаеце, у нас і так зямлі мала, ня родзіць... Хочаце, бярыце той, з-пад разбуранай стадолы, – і заблішчэлі яе чорныя зрэнкi.

І зноў тыдзень выносіў Дубоўка сьмецьце, зноў двойчы перакопваў, зноў багата паліваў – і прадчуваў штось няўмольнае, штось змрочнае. Асабліва пасля таго, як да Коцікава ўжо другі раз заходзіў упаўнаважаны, задуменна высьвістваў незразумелую песеньку, паскрыпваў новай партупеяй...

Усё праясьніў Коцікаў. Вывеў на вуліцу, ня глядзячы ў вочы, моцна маршчынячы лоб, ціха паведаміў:

– Знаеш, Мікалаевіч, ёсьць рашэньне звольніць цябе, перавесці ў іншае месца...

Дубоўка маўчаў. Тады Коцікаў працягнуў:

– Казаў жа табе: не шчыруй з гэтымі рахункамі... Ды яшчэ ў газету пісаў... Нічога не магу зрабіць...

І тады Дубоўка зразумеў: райцэнтр займаўся прыпіскамі, атрымліваючы «пустыя» грошы. «У газету пісаў...» Пра мінулыя махінацыі ён напісаў фельетон – у «Іркуцкую праўду», пад псеўданімам, зразумела. Прыязджалі з вобласці, правяралі... Значыць, наступіў на мазоль, вось толькі каму канкрэтна з цэлай хеўры?

Пайшоў да «свайго» капітана. Той ажывіўся, рукамі пацёр, моўчкі штось доўга пісаў, затым як між іншым:

– Дык што, грамадзянін ссыльны, бачу, што табе пакараньне медам здаецца... Асвойтаўся? Ужо і ў райспажыўсаюзе ўсімі справамі заварочваць пачаў? Ды нічога, не такіх вучылі... – і зноў укінуўся ў пісаніну, чакаючы рэакцыі на сваё.

Аднак і тут Дубоўка маўчаў: за гэтыя тры гады ён зьведаў цану маўчаньню. І капітан адкінуў аловак:

– Значыць так, заўтра перабіраешся на жыхарства ў Міхайлаўскае! Калі і там што-небудзь – знай, Сібір вялікая...

– У якое Міхайлаўскае? – спакойна здзівіўся Дубоўка.

– Міхайлаўскае Яранскага раёну.

– Ведаеце, няёмкая аналогія атрымоўваецца: у Міхайлаўскае, праўда, пскоўскае, цар высылаў Пушкіна...

– Ну дык ты ж ня Пушкін! – і капітан, радасны ад сваёй шпількі, басавіта зарагатаў. – Вось папера, не пазьней як праз тры сутак адзначышыся ў мясцовага міліцыянера. Калі ж што ня так, аб'яўляем у росшук – і новы тэрмін табе гарантаваны.

Дубоўка наструніўся.

– Што глядзіш, як шашок? Матай, пушкін хрэнаў!

– А ўсё ж добра... – выдыхнуў Дубоўка і павольна накіраваўся да дзьвярэй.

– Што добра? – здзіўлена адарваўся ад стала энкавэдзіст.

– Добра, што і ты, капітан, не Кутузаў.

Па калідоры ўсьлед ажно да самага ганку несьліся капітанскія мацюкі...

Даводзілася разьвітвацца з Яранскам, з ягоным агародам. З жонкай дамовіліся: яна з сынам пераедуць пазьней, калі будзе што-кольвек вядома з кватэрай.

Зранку, як толькі сабраўся выходзіць, – пасьпільны з НКВД: загад перабірацца не ў Міхайлаўскае, а ў Шэшургу, да ўчастковага ж адзначацца ў Міхайлаўскім...

Шэшурга – звычайная глухая вёска з высокімі драўлянымі хатамі і касымі вулкамі. Калі і адрозьнівалася ад іншых, дык тым, што мела няпоўную сярэдняю школу, за якой, пакрываючы аксамітам гонтавы дах, доўгімі вечарамі прыгожа садзілася сонца.

Першы час яны жылі ў хаце ўдаўца-вяскоўца. Назапашвалі на зіму правіант, на апошнія грошы купілі мукі, бульбы. Хлеб давялося пячы самім: крамнага не было. Гаспадар дазволіў ламаць на агародзе бураковае бацьвіньне, з якога варылі боршч, падкільіўшы яго сыроваткай. Праўда, аднаго разу, калі жонка латашыла буракі, Дубоўка чуў, як жахнулася на тое суседка: «А Божа ж мой, траву ядзяць!..»

Да пачатку восені рамантавалі школу, дзе жонцы далі месца настаўніцы матэматыкі і дзе абяцалі пакойчык яе сям'і. Тую «кватэру» Дубоўка дарабляў сам: паставіў сьценку, падмазаў грубку, зьбіў два драўляныя ложка, стол...

Пачалася школа. Жонка на працы. І сын з ёй на ўрокі просіцца.

Ён жа – ня ведаў, куды сябе дзець. Стаў ужо чакаць дня, калі трэба ісьці ў Міхайлаўскае да ўчастковага – сем кіламетраў праз лес у адзін бок, сем – назад.

Было надзіва цёпла. Сонца стаяла высока над Міхайлаўскім, люстравалася ў шыбах дагледжаных хат, кунежыла пажайцелае лісьце.

Насустрач яму па падсохлай дарозе нясе вадугу стрункая жанчына – у доўгай спадніцы, вязанай прыталенай кофце. Заліхвацкія сонечныя зайчыкі скачуць у вёдрах, іскрацца ў вачах.

Разьмінуліся, і ўжо сьпіною ён адчуў, што жанчына стала. Яе чарнявы прывабны твар падаўся знаёмым. Азірнуўся – у адказ усмешка.

– Што, не пазнаў, матросік?!

Хвіля неўразуменьня, пасья чаго жанчына ставіць вёдры, грацыёзна выпростаецца і дадае:

– А каб не твая суконная коўдра, я б, пэўна, заледзянела на тым параходзіку...

Так-так, іржавы параходзік, сьцюдзёная Вятка. Ён у кажуху і валёнках...

– Дык можа, выратоўца, і вадугу дапаможаш данесьці? – голас мяккі, бадзёры.

Дубоўка і не заўважыў, як увайшоў у абгароджаны высокім штыветам двор, затым у хату.

– Вось як жыцьцё закручана, – весялей зашчабятала жанчына. – Усе мы кругамі, знаць, ходзім. – І пачала зносіць на стол пачастунак: хлеб, агуркі, сала. Зьнікла на секунду за шырмай – і зьявілася ўжо акуратна прычасанай, з загорнутаю газету бутэлькай:

– Мы ж так і не пазнаёмліся. Мяне Натальляй завуць... Натальля

Лебедзева, – падсунула да яго талеркі, спрытна наліла ў чаркі пахкай самагонкі. – Давайце за сустрэчу...

Выпіўшы, Наталья загаварыла яшчэ весялей: і пра тое, што з суму ня ведае, куды падзецца, і пра гаспадароў, якія знікаюць з хаты да самага вечару.

– Ты мне яшчэ там, на цеплаходзе, прыглянуўся, – горача зашаптала пасыля другой чаркі. – А тут гляджу – і вачам ня веру...

Хмель апаноўваў імгненна. Ацяжэлі ногі. Паспакайнела, пацяплела на душы. Хацеў распытаць у Натальі, адкуль яна і за што сюды трапіла – а тая падміргнула зухавата і, сьмеючыся, прыкрыла яму далонню рот, адышла і прысела на ложак, разгладзіла сукенку – і пальцам яго да сябе паклікала. І кофту расшпільваць пачала. А пад ёй – ні сарочки, ні станіка.

– Ну што асалавеў? Дзьверы я зачыніла... – зноў падышла да стала, прысела яму на калені, абняла за шыю, нацялася, як струна. Грудкі цвёрдыя, па радзімцы на кожнай...

Ад нечаканасці ў яго загуло ў скронях, юрлівы жар асыпаў цела. А яна ўжо цалавала яго – у шчокі, у шыю.

– Слухай, – далікатна прыпыніў ён, – давай яшчэ па кроплі вып’ем... – і ўжо сам наліў: ёй цэлую, сабе – палову.

– Каб менш быць адным, – яна высокая ўзняла чарку, прытуліла да вуснаў і хутка пачала піць. Аднак, па ўсім відно, рабіць гэтага ня ўмела: адчайна моршчылася, уздрыгвала ўсім целам. Тонкі струменьчык зьбег па яе ўзнятым падбародку, па маладой шыі – у лагчынку паміж грудкамі. І ніжэй, пад нерасшпілены гузік.

Жанчына нечакана хітнула, і Дубоўка падхапіў яе на рукі, паклаў на ложак, ахінуў краем вылінялай грубаватай коўдры, каб прыкрыць галізму.

– Прабач, жанаты я... – сказаў упэўнена, а ўжо ад дзьвярэй, адкідваючы зашчапку, дадаў: – Дзякуй вялікі...

...Напрыканцы кастрычніка па дарозе (гразі бездарожжа) з Міхайлаўскага яго дагнаў верхавы на прыгожым шэрым у яблыкі кані. Спыніўся, разгледзеў з галавы да ног – і далей пагізаваў – у Шэшургу, толькі гразь запырскала на конскі зад і ягоны вайсковы брызентавы плашч.

А дома жонка ў дрыготкіх руках паднесла абмазаны сургучом канвэрт: «Верховы прывёз...» Тэксту – некалькі падсьлепаватых машынапісных радкоў: «...неадкладна зьявіцца ў Яранск у НКВД з рэчамі...».

Яна зноў моцна захварэла. Балела галава, страшна апухлі вушы. З тыдзень магла толькі сядзець у ложку. Дапамагалі настаўніцы, зрэдку прыносілі Альгерду што-кольвек з ежы, а то і бралі яго на дзень да сябе.

Адзінае адхланьне – сон, з якога яна выходзіла цяжка, стомна, ужо і засынала з боязьню – а раптам не прачнецца... Урэшце фельчар даў нейкай вадкасыці з бромам, і хвароба адступіла.

Пачала хадзіць на працу ў школу – схуднелая, твар пакрылі чырвоныя плямы, ацяклі ногі. Са страхам глядзела на сына, таксама зморанага, слабога ад недаяданья.

Ужо закончылася восень, калі ад мужа прыйшоў ліст: я ў Чабаксарах, працую і чакаю цябе з сынам.

Прызнацца, ужо і не спадзявалася... Сьпехам сабралася, балазе пачалі-

ся зімнія каникулы. Нанялі двух коней, сані. Добрыя людзі змайстравалі на іх кібітку, каб ня так даймалі вецер і сьнег.

Першы дзень дарогі Альгерд адолеў можна. Схаваны ў падушкі і коўдры, доўга спаў. З ежай быў вялікі клопат: усё замерзла (гэта назаўтра маці здагадаецца класьці што-небудзь да цела – булачку, піражок, бульбіну, і іх можна будзе жаваць).

Начаваць прасліся ў прыдарожных вёсках. Амаль усюды не было газы, і іхні запаслівы фурман браў з сабой сваю – купленую яшчэ ў сельпо ў Шэшурзе. На ляппавае сьвятло ў хату зьбіраліся суседзі – доўга гаварылі пра жыцьцё, курьлі самасад. А яна сядзела на лаве каля жалезнай печкі, здымала з сына, які зморана спаў, прусакоў і плакала.

Зранку – зноў дарога, зноў засьнежанья сьцены непразлазнага лесу і пякучы мароз.

Праз чацьвёра сутак сям'я зноў была разам – у невялікім пакойчыку на паўночным ускрайку Чабаксараў. Той пакойчык даводзілася дагравіць вугольлем, якое выбіралі з печкі гаспадары. Ад чаду балелі галовы. Жалезную ж «буржуйку» паставіць у пакоі не дазвалялі.

Канец зімы быў вельмі цяжкім. Зарабляў Дубоўка ў Чувашсаюзе, дзе працаваў тэхнічным сакратаром юрыдычнага аддзелу, мала. Грошай ледзь хапала на аплату пакойчыка і такія-сякія прадукты. Уладкавацца на якую-небудзь службу жонцы не ўдавалася.

І пакуль нікога са знаёмых, нікога з сяброў...

Здаралася, і на стол не было чаго ставіць – як у той перадкалядны вечар 1934-га. Дубоўка прыйшоў з працы позна, скінуў аблавушку, павесіў на дзьверы цёрты кажух, прыгладзіў заінелую бараду, а жонка сьцішана гаворыць:

– Чым жа вячэраць будзем? Засталіся толькі тры бульбіны, больш нічога...

– Як нічога, яшчэ ж цыбуліна ёсьць! – пацягнуў яе за фартух сын. Выгляд сур'ёзны, а ў блакітных – бацькавых – вачах – і туга не па ўзросьце вялікая, і ўадначас – радасьць.

– Ого! Беларусы кажучь, што гора тады, калі ні цыбулькі, ні крышыць у што... А ў нас зараз будуць з усяго гэтага не адна, а дзьве стравы! – Дубоўка няёмка ўсьміхнуўся, абняў жонку з сынам, пасадзіў іх на ложак і сам у змроку (лямпа гарэла слаба) пачаў гатаваць вячэру. Зварыў бульбу, адцадзіў, у адвар накрышыў цыбулю – першая стравы, кожнаму па бульбіне – другая.

– Яшчэ і трэцяе ёсьць – рот прапаласкаць, – дзелавіта і сур'ёзна падагульніў сын, аблізваючы пальцы, а потым спытаў: – А чаму, тата, мы так жывём? Вунь у нашай суседкі – усё ёсьць...

Гэта было першае пытаньне, адказаць на якое Дубоўка ня змог...

Вясной Чувашсаюз даў ім пакой у доўгім доме на ўскрайку гораду – з печку, са складам-хлеўчыкам побач. Адна нязручнасьць – па ваду даводзілася хадзіць далёка, пад гару, якая з поўдня прыкрывала Чабаксары. Нашмат далей – і праца, аднак настрой ва ўсіх быў прыўзняты: 20 ліпеня заканчваўся пяцігадовы тэрмін, а да ўсяго – у Чабаксары з Кацельніч перавялі двух беларусаў – Паўла Каравайчыка і Ігната Савіча, і горад, здалося, пабольшаў, павесялеў.

Абодвух Дубоўка ведаў яшчэ па тым, *маладым* жыцьці. Каравайчык

працаваў у «Савецкай Беларусі», пісаў адраджэнцкія вершы. Савіч – таксама журналіст, з «Беларускай вёскі».

Першыя тыдні яны сустракаліся кожны вечар, часьцей у Каравайчыка, які меў большы пакой. Гулялі ў карты, думалі пра будучае. І аніяк не маглі нагаварыцца па-беларуску. Савічу не ўдавалася знайсці працу, а тут зусім нечакана з лёгкай рукі Дубоўкі стаў у Чувашсаюзе электрыкам.

Здавалася, чорнае і страшнае адыходзіла ад іх. Усе чакалі лета, і яно, хоць і павольна, нерашуча, сыходзіла з Прыволжскага ўзвышша і залівала сьвятлом Чувашыню, а з ёй – і прытоеныя Чабаксары...

7.

Двухпавярховы будынак Чабаксарскага НКВД, пакой насупраць прыступак знізу. Пах фарбы. Ранішня прахалода. Заспаны твар лейтэнанта над папкай з асабовай справай.

Старлей доўга ляготна перагортвае мяккія старонкі, затым з шуфляды вялікага дубовага стала, нядаўна пафарбаванага, як і падлога, у карычневы колер, дастае яшчэ адну папку – новую. У ёй толькі некалькі старонак.

– Адносна вашага тэрміну, грамадзянін Дубоўка, пакуль яшчэ ня маем аніякіх распараджэнняў, – старлей далікатна зірнуў паверх шкляных кольцаў акулараў, уздыхнуў, пабарабаніў доўгімі пальцамі па сталю, устаў: – А раптам нічога ня чулі пра напад на акруговага касіра?..

– Не. – Такого пытаньня Дубоўка не чакаў. – Чуў, што і ўсе пагаворваюць... Абрабавалі машыну, забралі грошы. – І адразу ж адчуў штось нядобрае.

– Шафёр пазнаў аднаго з беглых, ён ужо з тыдзень у росшуку. А нам вядома, што вы з ім адным этапам да нас дабіраліся. Што-небудзь ведаеце пра Льва Бароўскага? – старлей пільна ўгледзеўся ў вочы, а пасля паўзы паклаў на стол фотаздымак.

У Дубоўкі мацней затахкала сэрца: перад ім – выява Льва, тога самага, «жывы-будзем-не-памром», стрыжанага, няголенага.

– Ну што? – старлей забраў фотаздымак, зноў сеў за стол, па-заліхвацку закінуўшы нагу на нагу.

– Твар знаёмы... І праўда разам этап адбывалі.

– А тут, у Чабаксарах, ня бачыліся? – старлей скрыпнуў стулам і нагнуўся бліжэй.

– Не...

– Што ж, не – дык не, – старлей штось марудна напісаў у пратаколе, падсунуў Дубоўку. – Расьпішыся.

Затым схаваў абедзьве папкі ў сейф, наліў з графіна вады, са смагай выпіў і падагульніў:

– Пакуль можаш ісьці, праз тыдзень будзе вядома, што з табой...

Жонка вечарам спрабавала разьвесяліць: «Ну нічога, пяць гадоў чакалі, перачакаем і тыдзень. Канешне ж, пакуль тыя паперы сюды прыйдуць... Ды не на аднаго ж цябе. Вунь і Савічу ж нічога не паведамлілі. І Каравайчыку...» А сама ўжо дамывала сямейны «гардэроб». Хай, казалася, у дарогу будзе ўсё чыстае.

На апалоскваньне не хапала вады, і Дубоўка з двума вёдрамі накіраваўся да дзвярэй.

– Можа, хай раніцай? Цёмна ўжо, – занепакоілася жонка.

– Ды не, не зіма ж...

Вада – акультурная крынічка – была каля самай гары. Небяспечна было хадзіць па ваду зімой, калі сьцежка пакрывалася лёдам. А цяпер ноч была сьветлай. Зоркі абсыпалі неба і бадзёра трымцелі пад нястомнае чыканьне чувашскіх цыкадаў.

Ён ужо набраў цалютокія вёдры і на хвілю сьцішыўся, каб паслухаць ліпеньскі змрок, шапаценьне крыніцы, якая, стаміўшыся ад доўгага блуканья, заціхала ў густым лапушыньні, разьлівалася ў невялічкі ўзбалотак, дзе нясьмела пакрэхвалі некалькі жаб, – сьцішыўся, каб задумацца пра вольнае, як за сьпіной, з-за алешніку, пачуў хрыплае:

– Эй, землячок, ты гэта?

Азірнуўся, угледзеўся ў кустоўе. Ад алешыны адарваўся сілуэт, ціха наблізіўся да крыніцы.

– А я цябе ўжо некалькі разоў бачыў... – той жа голас, знаёмы, і твар, і ўся постаць. – А цяпер вось і стрэліся, жывы-будзем...

– А мне казалі, што ты ў бягах...

– Можа быць, – Леў прыпаў да вядра і доўга піў, затым даланёй абцёр вусны, крэкнуў і агаломшыў: – Заўтра іду за Урал, там паспрабую загубіцца. Groшай на два жыцьці хопіць... Хочаш са мной?

– Ды дзякуй... У мяне ж тэрмін закончыўся. – Дубоўка ўважліва агледзеўся, паківаў галавой: – Ты, Робін-Гуд, хоць ведаеш, што цябе ўся Чувашыя шукае?

– Нам, татарам, да балды! Ты, гэта... Можа б з хлебам расстараўся? Дубоўка злёгка піхнуў яго ў плячук, уздыхнуў:

– Схавайся, сарві-галава! Хлеб і да хлеба прынясу, каля алешыны пакіну. Ну а жывымі будзем – пабачымся...

А праз тыдзень Дубоўка прыйшоў дадому яшчэ да абеду, сеў каля дзвярэй на падлогу, моцна абхапіў рукамі калені, – твар зьбялелы, вочы нерухомыя, нібы застылі на ходніку.

У хаце адразу ж зразумелі: штось нядобрае. З гадзіну ён як скамянеў, ня чуў жончыных пытаньняў, не варушыўся нават. Затым устаў, прыціснуў да сябе сына, узварушыў яго мяккую, з далікатнай кучаравінкай, чупрынку, пасадзіў на калена.

– Што? – жонка прысела да яго і, здавалася, ужо ўсё зразумела.

– Тэрмін падоўжылі... На два гады, – толькі і змог выціснуць Дубоўка.

У той дзень яго ўпершыню не дачакаліся на працы...

А напрыканцы лета – новая нечаканка: вырашылі рамантаваць іхні дом, і ўсе семі мусілі перабрацца ў доўгія хлёўчукі побач. Восень (некалькі гадзін да працы і ўвесь вечар) ён дапамагаў будаўнікам даводзіць да ладу сваю «кватэру», каб не сустрэць зіму ў хлёўчуку. Здымаць новы пакой не хапіла б грошай.

8.

Сонца... Мяккае сонца над галавой. Там і жаўранак, і лёгкая хмарка. І возера блакіту. А наперадзе – агародніцкія хаты. Леваруч усміхаецца Доўжа, і сьцежка, па якой ідуць ён з жонкай і сынам, вось-вось пачне свой апошні паварот да возера.

Луг чамусь няскошаны, шмат зелья нарасло ў траве, асабліва ў лагчыне, адкуль паказваецца-вырастае трактар з прычэпленым вагонам.

Трактар стары, увесь у іржы і гразі, але металёвыя колы-шасьцяронкі коцяцца спраўна: вось перарэзалі ўжо сьцежку і прысьпешылі насустрач.

Каб не патрапіць пад гэтыя шалёныя колы, яны збочылі і пайшлі да вёскі напрасткі, аднак трактар з вагонам адразу ж зноў крутнуў да іх. Руляваў чалавек, добра знаёмы па газетных фотаздымках: грузінскія ўзьлётныя бровы, доўгі масіўны нос, васпаватыя шчокі...

Сталін – надзіва рухавы – скочыў на зямлю, пастукаў кулаком па дошках вагону, а ў адказ – у сто галасоў крык.

– Ну тихо, тихо... – буркнуў Сталін і пальцам пазваў Дубоўку. – Давай і тэбя покатаю...

І тут як хтосьці нябачны падпіхнуў яго ў страшны вагон. Сіліўся праціснуцца да закратаванага вакна, расьпіхваў сьлізкія голыя целы, аднак іх усё большала і большала. І тады ён выбіў у сьцяне некалькі дошак, высунуў галаву – а мясьціны вакол ужо незнаёмыя, чужыя. Сонца сьпераду садзіцца-заходзіць, акурат нібыта ў трактарную трубу – пачарнелае ад маторнай копаці. І за рулём ужо ня Сталіна постаць, а кагосьці незнаёмага – рослага і дужага. Прамасьленая ватоўка на плячах ледзь сходзіцца, калені над рулём узвышаюцца. І галава вялікая, з нестарэчай яшчэ лысінай. Ад ветру ацалелыя валасы ў німб узнімаюцца – доўгі каўтун над левым вухам. Ям большае, німб-каўтун на каўнер ападае, і яго кіроўца аграмаднай пяцярнёю зноў на лысіну зачэсвае.

Дубоўка спрабуе далей дошкі рассунуць, хоча крыкнуць, аднак не хапае паветра, вагонная сьцяна варушыцца і заціскае яго.

– Пачакайця, пачакайця... – сіпата ўскрыквае кіроўца і раз-пораз азіраецца: цыганаватыя бровы, чорныя, як смоль, вочы, багатыя вусы пад мякіністым носам, здаровыя, як часночыны, зубы.

І раптам вагон перастае кідаць – колы пакаціліся па асфальце. А наперадзе – шэры будынак менскай турмы-«амерыканкі», толькі чамусь замест круглых вежаў – крамлёўскія, кантавыя, з Чырвонай плошчы. А паміж імі – вялікая жалезная брама, перад якой кіроўца ліха тармазнуў, сьпешка скочыў з трактара, абабіў аб кола гразь з падэшваў вялікіх ботаў і пастукаў кулаком у браму.

Аніхто не адазваўся. Тады ён пачаў ступаць нагой:

– Адкрывайця, маць вашу!..

Стук моцны, нервовы, ажно рэха ідзе.

...– Открывайте!..

Жонка споласна ўсхапілася першай, адчыняла дзьверы марудзячы – і разьятраны энкавэдзіст ледзь ня зьбіў яе з ног.

У пакой увайшлі трое. Пакуль адзін стаяў каля вакна і дакурваў цыгарэту, таварышы паскідвалі на падлогу матрацы, павыварочвалі шуфляды. Зьнялі з падушкі навалку і ў яе пачалі піхаць кнігі і ўсё, што знайшлі рукапіснага.

Ён, ужо апрануты, сядзеў на табурэце каля сьцяны і стоена пазіраў на жонку і сына.

– На выход! – энкавэдзіст каля вакна плюнуў на акурак і выйшаў першым.

З мяшэчкам сухароў у адной руцэ і скруткам бялізны ў другой Дубоўка пасьпеў нязграбна абняць спалоханага сына, затым сунуў бялізну падпаху і пагладзіў малога па галаве, пацалаваў і прашаптаў на вуха:

– Я ні ў чым не вінаваты, ведай. І беражы мамку...

З жонкай разьвітваўся ўжо на вуліцы. Яго прысьпешвалі – а не хапала сілы пайсьці.

– Калі што, едзь да маіх у Маскву... – набраў у грудзі паветра і рашуча рушыў за энкавэдзістам.

Толькі тады жонка дала волю сьлязам, спачатку ціхім, а калі яго сьпіна разам з канваірскімі па баках схавалася ў перадранішнім змроку, павалілася на зямлю і зарыдала на ўсю сваю жаночую моц...

На другі дзень пасья арышту мужа яе звольнілі з працы (была школьным бібліятэкарам) і загадалі вызваліць пакой. Яна са спалоханым сынам мусіла зноў перабрацца ў суседні хляўчук.

Заканчваўся жнівень, ночы сталі вельмі халоднымі. Малы захварэў, тэмпературыў і трызніў у сьне, а яе – жонку «ворага» – аніхто не згаджаўся ўзяць на кватэру.

У доўгія верасньёвыя ночы ёй станавілася страшна. Страшна жыць, страшна глядзець на сьвет. Яна завязвала – як магла – на вярхоўку дзьверы хляўчука, садзілася над сынам і ў сьвятле дымнага самаробнага каганчыка расказвала доўгія казкі, – аж пакуль не зьнемагалася і не засынала сама: на земляной падлозе, паклаўшы галаву на сынаў ложак...

Некалькі месяцаў вялося сьледства. І кожны дзень яна хадзіла ў камандатуру НКВД, выстойвала чаргу да пракурора і пытала адно і тое ж: «За што арыштаваны мой муж?» Напачатку пракурор казаў, што яшчэ вядзецца сьледства і што дарма не арыштоўваюць, а калі ў турме – праз вакенца ў тоўстай-тоўстай сьцяне, хтось хрыпаты, чыйго твару не было відаць – ёй паведамлілі ўрэшце, што мужа чакаюць дзесяць гадоў лагэру, яна не паверыла і напісала ў Маскву Дубоўкавай маці, папрасіла дазнацца там, за што арыштаваны Уладзя, – але і ў сталіцы нічога пэўнага не паведамлілі. «Даведайцеся на месцы...»

А «на месцы» ўжо спешна дапісвалася абвінаваўчая пастанова сьпецтройкі пры НКВД Чувашскай АССР, якая выкрывала «антысавецкую дзейнасьць» Савіча і Дубоўкі, Каравайчыка і Мамчыца. У аснову новай справы былі пакладзены сьведчаньні Енгібаяна (якога Дубоўка ні разу ня бачыў) і Натальі Лебедзевай (якую бачыў двойчы – на паражоўцы і ў Міхайлаўскім). Старэйшага Паўла Каравайчыка чакаў расстрэл, Савіча, Мамчыца і Дубоўку – новыя тэрміны зьнявольленья...

Яны пабачыліся напрыканцы лістапада 1937-га – у Алатырскім лагэры на мяжы Чувашыі. Невялікі перасыльны лагер, зроблены спешна на ўзвышшы ў сутоку Алатыры і Суры, у два абхопы быў абнесены частаколам. Пяць вежаў з вартавымі. Вартавыя шнуравалі і паўз сьцены звонку. А за імі – ўкруга – жанкі, дзясяткі жанчын: то прыпадаючы тварам да частаколу, то калдыбаючы па сьнезе далей, на іншы бок лагэру.

І крыкі: імёны, прозьвішчы...

Дубоўка ўбачыў жонку першым, падазваў першым. Яна ледзь не самлела, убачыўшы яго схуднелы парослы шчэцьцю твар. Перакінула праз частакол зімовае паліто, валёнкі, цёплую коўдру – і ўжо ня мела сілаў стаяць. Укленчыла перад ім – за некалькі метраў да яго, і глядзела, глядзела...

...аж пакуль не паказаўся вартавы з сабакам, пакуль не пачаў адганяць...

– Мне казалі, што дзесяць гадоў у лагеры... – надрыўна выкрыкнула яна, узьнімаючыся на ногі.

– Няпраўда, ніякай справы няма! Пасьля выбараў нас павінны выпусьціць... – ад пачутага грудзям не хапала паветра (ім жа не абвесьцілі пастанову!). Вусны штось яшчэ працягвалі шаптаць, а сэрца ўжо разумела і верыла, што яшчэ дзесяць гадоў няволі забіраюць яго...

У сярэдзіне сьнежня каля лагерных варотаў ён пачуў ужо знаёмае: «Внимание, колонна! По пути следования не растягиваться... Шаг вправо, шаг влево...» Да Алатырскага чыгуначнага вакзалу калону лагэрнікаў вялі ўжо днём – і па цэнтральных вулках гораду.

І зноў: турма на колах, восем вагонных «купэ», па шаснаццаць зэкаў у кожным. Толькі дарога – у некалькі разоў даўжэйшая: Цюмень – Омск – Навасібірск – Краснаярск...

І мароз, ад якога ў голым вагоне замярзалі вочы. Застывала душа...

9.

Звон...

Колкі, нацяты звон.

Так пачынаецца ранак: молатам па чыгуннай рэйцы...

Спрасонья здаецца, што хтось б'е па галаве...

Ён расплюшчвае вочы: на нарах і каля іх у змрочнай палатцы бязмоўна варушацца стомныя сьцені, кашляюць, – ці ад дыму з іржавай «буржуйкі», ці з прастуды, стогнуць.

Паспрабаваў узняцца – стала млосна ад страшнай здагадкі: паралізавала сьпіну...

Выцягнуўся, паварушыўся, і тады паспакайнеў: усяго толькі бушлат прымёрз да дошак. Каб не парваць, расшпілю і вылузнуўся з яго – у паліто, швэдары, кашулі, усім, што захапіў з сабой.

Ступіў на зямлю, і тады толькі заўважыў, што – без валёнак. Пашукаў пад нармамі – няма. Толькі чыесьці парванья гамашы...

Насьпех абкруціў ногі нейкімі анучамі, усунуў у гамашы, завязаў, каб не згубіць, дротам – і апошнім выпхнуўся на вуліцу.

Сьвітаньне афарбоўвала далёкія сопкі лёгкай ружавізнай, над тайгою нависала мутнаватае, як брудная вата, неба. А па ўсім лагеры абуджалася нявольніцкае жыцьцё: хрыпла мацюкаліся наглядчыкі, постаці ў балотнага колеру бушлатах, у рваных ватоўках нязграбна зьбіраліся на вялікім пляцы; белы дым акуратна ўздымаўся над трубой лагэрнай сталоўкі; абуджана гаўкалі аўчаркі; вартавыя дакурвалі свае першыя ранішнія папяросы, спрактыкавана хаваючы пад крысо кажухой рукі (у тоўстых рукавіцах не пакурыш).

Пачыналася ранішня паверка.

За сьпіной і па-за жыцьцём – два месяцы лагэру. З апошняй чыгуначнай станцыі Завудзінск іх калона пятнаццаць дзён пехам дабіралася па забайкальскай зіме да гэтай стаянкі. Каб не зблудзіць, трымаліся рэчшыча Селенгі. Па дарозе грызлі цвільыя сухары. Там, дзе даганяў вьчэрні змрок, ставілі намёты, тапілі ў катлах сьнег, варылі посную баланду, – ёй і грэліся, абпальваючы рот і страўнік, ёй і жывіліся. І правальваліся ў змрочны сон – тыя, каго не забраў сон вечны. Мёртвых сьцягвалі на замерзлую рэчку, засьпалі сьнегам – і вярталіся ў калону.

Да іх прыходу ў лагера ўжо было некалькі брыгадаў, якія ўзьялі вышкі, паставілі брызентавыя палаткі, абгарадзілі іх калючым дротам і спаквала пачалі ўзводзіць драўляныя баракі.

Іхняя ж брыгада працавала ў тайзе за тры кіламетры ад лагера, кудой павінна была прайсці чыгунка. Цяпер пракладвалася яе драўляная «падушка», на якую зразалі бліжэйшыя лістоўніцы.

Працавалі аддзяленьнямі па дзесяць чалавек. На кожную «дзясятку» – па два канваіры. Яны звычайна выбіралі большага дахадзягу і прызначалі яго кастравым: без агню не прабылі б і гадзіны.

Піла звонка ўразалася ў задубелае дрэва, злосна грызла яго нутро. Лістоўніца разьвітвалася са сьветам надрыўным крэхтам – і гохла на пустоту, пакрываючы катаржанаў воблакам іскрыстага сьнегу й інею. Затым двое пільшчыкаў пераходзілі да наступнай ахвяры, а астатнія пачыналі «сьвежаваць» зрэзаную: абсякалі голье, дзялілі гонкі ствол на тры роўныя (па два метры) бярэны – і цягліся далей.

У другой палове дня, хвілінаў з дваццаць пагрэўшыся каля вогнішча, яны тралявалі нарэзаныя загатоўкі да месца будучай трасы, дзе іншая брыгада пілавала і абсякала іх, ператвараючы ў шпалы.

Сьпяшалі, каб вырабіць «норму» і атрымаць на вячэры да кіслай баланды свае сямсот грамаў хлеба – аднавіць сілы на дзень наступны і пратрымацца да новага вечару.

У парваных гамашах ён падмарозіў два пальцы. У сталоўцы яны пачалі востра пячы, нібыта хтосьці спрабаваў і іх адпіліць. Яму пашанцавала: лыжка патрапіла на кавалак рыбіны. Абпечаным языком ён не адчуў смаку, аднак абсмактаў усё да апошняй касьцінкі, а тады ўжо нагнуўся, каб агледзец гарэтныя пальцы – і ў тую ж хвілю ўбачыў свае валёнкі: падшытыя гумай, з рудымі знакамі на халявах – сушачы, прыпаліў на перагрэтай «буржуйцы»...

Ураз забыўся на пальцы. Падхапіўся – і падбегам за ўладальнікам сваіх валёнак.

– Браце, пачакай хвілю! – прытрымаў ён незнаёмца на вуліцы. Той спыніўся і бліснуў шэрымі зрэнкамі. Высокі, каржакаваты, з густымі, як падфарбаванымі сажай, брывамі. Вострыя скулы не магла схаваць курчатая бародка.

– Чо табе? – шэравокі сплюнуў пад ногі, пабачыў Дубоўкавыя драныя гамашы – і зморшчыўся.

– Ведаеш, твае скараходы мне здаюцца цеснымі... Давай мяняцца, а то я не магу прыпомніць, калі гэта табе свае валёнкі пазычыў...

Дубоўка заўважыў, як наструніўся шэравокі, як нярвова ўзьняўся ягоны кадык.

– Я шас цябе самога на часьці памяню! – злосна вымавіў ён і хацеў ісьці далей, аднак Дубоўка асадзіў яго:

– Не, так ня будзе. Ня пойдзеш ты ў маім!

– Што ж, сам напрошваешся... – Шэравокі спадылба азірнуўся, зноў сплюнуў: – Бачыш барак ненакрыты? Давай туды!

«Калі адзін на адзін – можа, і атрымаецца, – думаў па дарозе Дубоўка. – Адно каб там не было ягоных дружбакоў. Інакш – канец...»

За сьценамі бараку іх мала хто мог убачыць. Шэравокі скінуў бушлат, шапку, і калі Дубоўка пачаў рабіць тое ж – наскочыў першым, зьбіў

з ног, схапіўся за шыю і пачаў душыць. Дубоўка прыўзняў яго каленымі і што было сілы даў па вушах, расшчапіў ягоныя рукі – і скінуў з сябе.

Колькі хвіляў яны стаялі, пераводзячы дых, і шэравокі зноў кінуўся першым, стукнуў нагой у живот.

Дубоўка адкінуўся да сьценкі, болю не адчуў: ці ўдар зьмякчыў ягоны валенак, ці закаржанелы бушлат выратаваў. Ад вострага кулака таксама пасьпеў уратавацца: прысеў і адказаў ударам левай зьнізу, у зарослую пашчэнку.

З вачэй спадужніка, здалося, сыпанулі іскры. Ён зьмяк і пачаў завальвацца наперад. І сустрэўся з новым ударам – пад пераносіцу, ад чаго зноў выпрастаўся, неўразумела хыкнуў і, замружваючы зрэнкі, зваліўся на сьпіну.

Дубоўка разбэрсаў гамашы, сьцягнуў з шэравокага свае валёнкі – і ўжо ў іх стомлена пацёгся да сваёй палаткі. Там расказаў пра крадзеж і бойку, папярэдзіў «дзясятку» пра магчымую адплату.

У тую ноч спалі па чарзе, але няпрошаныя ў госьці так і не завіталі.

А наступным вечарам у сталоўцы да Дубоўкі падсеў новы незнаёмец. Сербануў сваёй баланды, бліснуў жалезным зубам, – і наступіў нагой на ягоную:

– Слыш, фраер, энта ты ўчора Скулу заваліў?

Дубоўка выцягнуў нагу (тая, падмарожаная, зноў люта зашчымела) і буркнуў у адказ:

– Нікога я не валяў, а проста сваё забраў.

– Ну ты пар не гані! Знай: у бараках мы закон дзержым... Тут усе адным гаўном мазаны – і вы, контрыкі, і мы, хто па бытаўсе. А Скула сам настаяўся, за што на пай і нарваўся... – «Жалезны зуб» расшпіліў ватнік і дастаў з-пад яго паўбохана. – Эта табе за нервы.

– Сваё я забраў, а чужога мне ня трэба, – асадзіў нечаканага дабрадзея Дубоўка.

– Не харахорся, закон ёсьць закон. – «Жалезны зуб» адкінуў лыжку, нагбом выпіў жыжку баланды, уважліва агледзеў Дубоўку: – А ты мне спадабаўся. Чуў, што да лагера кніжкі пісаў... А тут майго Скулу падраўняў. – Устаў, сунуў рукі ў кішэні. – Словам, цяпер будзеш жыць спакойна. Калі што, шукай мяне. Спытаеш Зуба. Я тут, на лагеры... У будаўніках. – І пайшоў, валюхаючыся з боку ў бок.

У палатцы да яго падсели суседзі па нарах.

– Ну што, што бытавыя казалі? – хвалюючыся, першым пачаў распсыты Ванька Соўчык, трыццаціпяцігадовы хлопец з Жытоміру, колішні выкладчык геаграфіі.

– Ды нічога, – Дубоўка хітравата ўсьміхнуўся. – Дзякавалі за вучобу. І яшчэ нам за бяссонную ноч паўбохана хлеба падарылі. – Ён павольна выклаў яго на паламаную скрыню паміж нарамі, якая служыла сталом. – А цяпер давайце цяпла падкінем – і на бакавую. Сон для нас – найлепшы адпачынак...

Сон, на жаль, бяз сноў. Як ні сіліўся ён хоць у сьне пабачыць сына, жонку, бацькоў, сяброў, свабоду, – ня шчасьціла. Клаўся – і як скрозь зямлю правальваўся, разам з усімі наўкола: і нарамі, і таварышамі па няшчасьці, і гэтай замерзлай зямлёю. І, здавалася, толькі на хвілю забываўся – а з беспачуцьцёвасьці яго зноў выцягваў звон, колкі, нацяты, – таксама нібыта як з падзем'я.

І так – дзень за днём.
Месяц – за месяцам...

10.

Гэты ранак адрозьніваўся ад астатніх. У паветры над лагерам, пад ружавізнай маладога неба, у якім патанала летне-зялёная тайга, вісела штось невядомае, назвы чаму яны пакуль ня ведалі, аднак пачыналі ўжо адчуваць. Зьмяніліся паводзіны канвойных: аціхлі, сьцяліся, нейкая незвычайная мітусня вакол будынку канцылярыі. Ды і што магла азначаць гэтая небывалая затрымка: ужо з гадзіну пасья агульнага пастраеньня не пачыналася паверка?

Нарэшце пачалася пераклічка, пасья чаго начальнік лагера, заклаўшы рукі за спіну, надрыўна загаварыў:

–...Учора без абвяшчэньня вайны фашысцкая Германія вераломна напала на нашу савецкую Радзіму... Мы не сумняёмся, што хутка ворагу будзе дадзены сакрушальны адпор. Для гэтага і ўсе мы павінны мабілізаваць усе сілы, каб зрабіць дастойны ўклад у справу перамогі. Ваша задача – яшчэ больш старанна працаваць на пабудове патрэбнай краіне дарогі...

Навіна, як нечаканы гром над сопкамі, зьбянтэжыла лагернікаў. Першыя дні аніхто ня мог сказаць ім большага, чым на той паверцы начальнік. Затым у іх аднастайнае жыцьцё прыйшлі зьмены. Перафармавалі брыгады, падзялілі на асобныя баракі «бытавікоў» і «контрыкаў».

І перасталі карміць. Людзі елі лісьце, карэньне, траву. І паміралі дзясяткамі, сотнямі. Праз паўмесяца з барака выйшлі на працу толькі Дубоўка і лекар-украінец. І да абедна заакопвалі целы астатніх...

Затым у лагеры зноў зьявіліся прадукты. Пачалі нават даходзіць лісты ад родзічаў – акрамя адрасатаў з заходніх абласьцей Саюза. І па гэтым найбольш вушыля з зэкаў рабілі свае несучышальныя высновы: тыя землі – пад немцам...

Аднойчы ён атрымаў вялікі ўскрыты канверт ад жонкі. У ім – звычайны школьны сшытак, некалькі старонак якога займаў ліст. Жывуць пад Масквой у Талдоме – без хваробаў, сумуюць і чакаюць... Жонка працавала ў часовай лесанарыхтоўчай канторы статыстам. Цяпер папрасілася рахункаводам – каб мець бясплатны пакой. Маюць агарод, казу, курэй. Алік-Альгерд вельмі любіць казінае малако, вучыцца і расьце. Паўстаронкі займала і ягонае акуратнае пасланьне...

Гэтыя пісьмёны акрылілі яго, напоўнілі новаю сілай. Ён разоў з дзесяць, пакуль хапала сонечнага сьвятла, перачытваў іх – і адчуваў, як унутры расьціскалася штось журботнае і пякучае, заплюшчваў вочы, забываўся – і зноў чытаў.

А затым разгледзеў і сам сшытак, і зноў здзівіўся, зноў гарачынь разьлілася па грудзях. На пажоўклай вокладцы – графічны малюнак помніка Пушкіну ў Маскве, знаёмыя прыступкі да ягонага ўзвышэньня, а побач, справа, надпіс: «100 лет со дня смерти великого поэта А. С. Пушкина». Даты жыцьця і гібелі. А на адвароце вокладкі – два вершы: Пушкінскі «В Сибирь» і «Ответ» Аляксандра Адоеўскага.

Дубоўка перачытваў даўно вядомае – і нібыта бачыў вершаваныя

радкі ўпершыню... Сэрца няўрымсна забілася мацней, а ў класічным ажывала і сваё, наболенае, мройнае:

Во глубине сибирских руд
Храните гордое терпенье,
Не пропадет ваш скорбный труд
И душ высокое стремленье...

Оковы тяжкие падут,
Темницы рухнут – и свобода
Вас примет радостно у входа.
И братья меч вам отдадут.

Пушкін і жонка зноў прывязалі яго да жыцця, Пушкін і жонка здолелі перахітрыць цензуру – і даслалі ў забайкальскі ГУЛаг найбольшую крамолу, за якую людзі з сінімі акольшамі на фуражках не пашкадавалі б і сьвінца. Калі б маглі бачыць далей напісанага...

Многія з яго брыгады пачалі пісаць начальству просьбы паслаць іх на фронт. З адказамі доўга маўчалі, а затым на агульным пастраенні ўсім патлумачылі, што адпраўка на фронт – вялікі для іх гонар, і гонар гэты яны павінны заслужыць. На фронт будуць мабілізавацца тыя, хто зможа вырабіць двайную норму.

І прастакоў хапала. Яны рвалі свае жылы, прыходзілі ў лагер пазней астатніх (злучыч гэтым канваіраў). Яны пасьпявалі зразаць, «разьбіраць» і стралёўваць да «палатна» па дваццаць аграмадных лістоўніцаў. Такім чынам зарабіў сабе грыжу жытомірац Ванька Соўчыц і быў – разам з некалькімі дзясяткамі такіх, як і сам, сабраных з усёй калоны – «мабілізаваны»: пераведзены ўглыб, пад Чыту, дзе пачаў працаваць на элеватары і на трэці дзень застаўся без рукі.

Выпрацаваў бы з сябрам двайную норму і Дубоўка, і таксама пабачыў бы ня фронт, а яшчэ далейшы Далёкі Усход, калі б не пачало кволіцца і здаваць сэрца, а на самым пачатку жніўня ня зьбіла б з ног моцная пелагра...

11.

Пах хлоркі, сьвежай смалы і эфіра. Праз лазарэтнае вакенца, насыпех прарэзанае ў сьцяне з абкораных лістоўніцаў, мякка ўплывае дзённае сьвятло, і ад яго над галавой чалавека ў белым – як німб.

Доктар мерае тэмпературу, лічыць пульс, штось піша алоўкам на разьлінееным аркушы і бадзёра падагульняе:

– Го, міл-чалавек! Каб мы былі ў Маскве, дзе я яшчэ ў дваццатых меў практыку, вы б ужо танцавалі... Што вы!.. У мяне ўся Мікіцкая лячылася, го-о... Мейерхольд з жонкай, Маякоўскі, Брусаў... А начальства колькі! Што вы!..

І Дубоўку як электрычным токам працяла: усяхапіўся наўзлукаткі, уважліва агледзеў доктара. Высокі маршчыністы лоб, кучаравыя валасы, пакрытыя сівізнай, заўсёдная ўсьмешка блізарукіх вачэй... Гэты перападзісты голас...

– Навум Фроймавіч, ці вы гэта?

– Я, а ты што, міл чалавек, хіба ў жары быў? – насыцярожыўся доктар.

– Ды не, вы яшчэ той Навум Фроймавіч... – у Дубоўкі не хапіла сілы дагаварыць; лёг, усхвалявана глынуў вады: – Той, з льякарні насупраць булачнай... Там яшчэ трамвай заварочваў... – зноў не хапіла паветра, і трэба было рабіць паўзу... – Я, калі студэнтам быў, двойчы забягаў да вас... Вы нейкія мікстуры Брусаву, Валерыю Якаўлевічу, рабілі. А я ў яго вучыўся...

Маршчыны доктара выраўняліся.

– Ну-ну, ляжы, міл-чалавек... Табе нельга гаварыць. Ты ляжы, а мы ўраз тваю пелаграу выганім, го-о... – і падставіў твар да сьвятла, да нягеглага вакенца. Вочы яго прымружыліся, зрэнкі зацягнула туманная павалока, з якой на белую шчэць шчакі марудна спаўзла халодная сьлязіна...

Дубоўка затрымаўся на лазарэтным курорце: хоць і паправіўся, Навум Фроймавіч не выпускаў яго – на свае страх і рызыку.

– Паляжы, адкерхайся, го-о... Пасьпееш з козамі на торг... – шаптаў і хітравата мружыў вочы.

А яшчэ праз тыдзень чамусь перастаў усміхацца. І ў вочы стараўся не глядзець: пакажацца, кіўне галавой – і за дзьверы.

Аднае начы паклікаў да сябе ў доктарскую, дзе на стале, на пакаме-чанай газеце, ляжалі тоўста парэзаныя лусты хлеба, два сялядцы, цыбуліна.

– Сядай, – паказаў Навум Фроймавіч на табурэт. – Я, міл-чалавек, нават і ня ведаю, як гэта пачаць... Даручэньне ў мяне ёсьць, усё б жыцьцё яго ня ведаць... Але ўсё па парадку, – доктар дастаў з шафы дзьве шклянкі і бутэльку, наліў у шклянкі па самыя канты: – Усё па парадку... Давай мы з табой, – і панізіў голас; яго худыя пальцы задрыжэлі, і некалькі кропель праліліся са шклянкі на стол, – ...вып'ем за свабоду.

Уздыхнуў – і доўга, моршчачыся, глытаў мутнаватую вадкасьць. За ім – Дубоўка.

Прыкусілі. Гаспадар зноў наліў, праўда, сабе ўжо меней. Прымусіў выпіць. А тады сеў і загаварыў гучней:

– Бог дае нам радасьць, ён яе і забірае... І невядома яшчэ, дзе гэтай нашай радасьці лепш – тут ці... – і доктар падняў палец угору, – ці там. – Устаў, засунуў дрыготкую руку ў кішэню халата. – Бяда ў цябе, міл-чалавек... – і выцягнуў канверт, і паклаў на стол...

«Южлагер. Калона № 4. Лазарэт. Галоўурачу..., – пазнаваў Дубоўка жончын почырк. Нярвова выцягнуў ліст, нахіліў да газоўкі: – Дарагія людзі... Я даведлася, што мой муж, Дубоўка Уладзімір Мікалаевіч, цяпер знахо-дзіцца ў вашым лазарэце, – пісала жонка па-расейску, а рука паўзла ўніз – радкі былі крывыя, і літары – таксама няроўныя... – Нашу сям'ю напаткала страшнае гора: трагічна загінуў адзіны сын Алік. Гуляў з сябрамі на ўзлеску... і падарваўся на міне. Я прашу паведаміць майму мужу гэтую гаротную вестку, калі ён паправіцца, але яшчэ будзе пад наглядам урача...».

І дата пад лістом...

Як жыць?

З чым?

З кім?

І навошта?!

Гэта самае страшнае ў жыцці – страціць да яго ахвоту. Калі ня хочацца жыцця, калі нават сілаў, каб пайсці з яго – не стае. Не стае ахвоты, каб адкрыць вочы на новы дзень, не хапае волі, каб дзень той адлучыць адначы...

Адным, што звязвала яго з сённяшнім і, магчыма, заўтрашнім, заставалася жонка, – пакутніца Марыя. Пайсці з жыцця аднаму – здрадзіць найперш ёй...

Ён пачаў баяцца, што спалены мозг забудзе вобраз сына – і адзін за адным пісаў лісты з просьбай да жонкі выслаць яму Алікава фота. Адказу не было, і яму ўжо са страхам думалася, што застаўся і без Марыі...

...толькі праз дзве зімы да іх зноў пачалі даходзіць газеты, затым – лісты ад родзічаў. Сябры ж сюды не пісалі, сяброў, здавалася, ужо і не было. Чырвоная Армія ішла на Захад, а на Далёкім Усходзе працягвалася будаўніцтва чыгункі – крок за крокам, жыццё за жыццём.

12.

Зрэзаны асколкамі твар новага начальніка лагера, яго чырвоныя бясонныя вочы нічога добрага, здавалася, не абяцалі – і тут:

– На вас прыйшлі паперы. Будзем рыхтаваць да вызвалення. Куды хацелі б мець накіраваньне?

Дубоўка ўважлівей угледзеўся ў начальніка: блізу сарака гадоў – ранняя сівізна, славянскія рысы, пусты левы рукаў знізу падціснуты пад папругу; маёрскія пагоны.

– Дык куды накіроўваць?

– Назад, у Маскву...

– О! У Маскву! Ні ў Маскву, ні ў Маскоўскую вобласць, ні ў сталіцы рэспублік нельга.

Дубоўка хмыкнуў, пахітаў галавой і сказаў абуджана:

– А да сонца можна?

– Да сонца? – не зразумеў маёр.

– Так. Скажам, у Грузію. Хочацца косці разагрэць. Ды і сэрца, бывае, ледзяшом здаецца...

Маёр доўга перабіраў паперы, двойчы ўставаў да карты, а потым нечакана радасна здзівіў:

– Што ж, пашлю вас на курорт, пад самае мора. Раён Зугдзідзі, Мінгрэлія. Грэйце сваю бараду.

– Буду старацца... – Дубоўка торапка забраў ад маёра паперы, зноў хітнуў галавой і спытаў: – Маёр, на якім фронце вас так?

– Беларускам. Пад Віцебскам. Дакладней – пад Лепелем... Горад такі ёсьць.

– Ведаю. Мая радзіма... – наструніўся Дубоўка і, бачачы адкрытасць начальніка, насмеліўся на другое пытаньне: – Як там Беларусь?

Маёр вельмі ўважліва зірнуў на нядаўняга зэка. Памаўчаў, нібыта думаючы, што сказаць.

– Вайна праехала, што там... Віцебск у руінах запомніўся. На поўначы Віцебшчыны шмат азёраў, малая магчымасць франтальнага манёўру. Шмат крыві засталася там...

– Яе па ўсёй зямлі многа. І як яшчэ вазеры тыя не чырвоныя... А іх у нас і сапраўды шмат. Як кампенсацыя за мора. Кажуць, некалі Бог спусціўся ў той край, і дзе хадзіў – у яго слядах узнікалі вазеры.

– А затым Бог перайшоў за Урал, стаміўся – і сеў адпачыць. – Нечакана працягнуў гаворку маёр, нават штось у ягоных вачах змянілася: зьявіліся новыя агеньчыкі-хітрынкі. – А тут апошні дзень працы закан-

чваецца... Архангел напалохана крычыць яму: «Яшчэ ж вялікі кавалак зямлі – ад гор да мора – пакрыты хаосам!» А Бог спакойна матнуў рукой і сказаў: «Ну і хай будзе хаос!» І стала так Сібір... – маёр сыціх, насыцярожана прыгладзіў валасы (пэўна, разумеў, што сказаў лішняе) і змяніў тон: – Усё, грамадзянін, свабодны!

Ён нараджаўся зноў. Правільней – адраджаўся ў новым жыцці.

У першы дзень свайго сорок восьмага года ён ехаў цягніком з Іркуцку на захад. Па-новаму прывыкаў і да людзей, і да гарадоў, і да самога сябе – «свабоднага».

Увесь вагон займала завадская брыгада з Камсамольску. Карты, даміно, шашкі, сьмех...

На станцыі Аблучча ў вагон зайшоў начальнік цягніка – худатвары вусач з неспакойнымі вачыма, доўгім носам і вайскавай выпраўкай. Уважліва агледзеў пасажыраў, штось спытаў у карцёжнікаў, затым зьвярнуўся да брыгаднага прафорга:

– Даруйце! Прашу вас зайсьці да мяне ў службовы вагон, нумар дзевяць. Ёсьць неадкладная справа.

Тое ж паўтарыў і Дубоўку...

Нечаканы візіт насыцярожыў. «Няўжо так і не ад'еду? Няўжо здымуць з цягніка?..» – апякло трывожнае, але неспакою стараўся не выдаваць. Падсеў да прафорга:

– А што яму трэба? Чаго выклікае?

– Ня ведаю... – той і сам быў здзіўлены. – Дагуляю партыю, сходзім і пабачым.

І ўнутры яшчэ больш пахаладзела....

Адшукалі дзвяты вагон, зайшлі. Вусач-начальнік замітусіўся, запрасіў сесьці.

– Ведаеце, таварышы... Праз два дні Усесаюзнае сьвята – Дзень чыгуначніка. – Засьпяшаў скарагаворкай і пачаў наліваць гасьцям чай. – Нам абавязкова трэба выпусьціць цягніковую насыценгазету. А якія з нас мастакі і журналісты! Вось і хачу прасіць вас, каб дапамаглі.

Яны сербанулі густа падсалоджанага чаю, і Дубоўка ўдакладніў:

– А ці добра будзе: газета цягніковая, а мы ж да чыгуначнай службы ня маем дачынення...

Начальнік адразу ж парыраваў:

– У гэты момант – усе паўнамоцныя члены калектыву, бо ўсе на адных колах.

– Ну а чаму вы зьвярнуліся менавіта да нас? У цягніку ж поўна людзей? – у Дубоўкі, навучанага пільнасьці, яшчэ не прайшла насыцярожанасьць.

– Ды я ўсе вагоны прайшоў! Хто сьпіць, хто гуляе, хто ня хоча, а хто й бязграматны...

І яны, дапіўшы чай, заселі за працу. Прафорг маляваў, Дубоўка перапісваў падрыхтаваны матэрыял, некалькі нататак зрабіў вершам.

Правалэндаліся з паўдня, і калі паклікалі начальніка, той аслупянеў:

– Гэта для нас? Праўда?!

Уважліва перачытаў і ўзрушана падрахаваў:

– Усё! Гэтая газета паедзе ў Маскву!

– А хіба ў Іркуцку ёй месца мала? – здзівіўся Дубоўка.

– Ды не... Яе возьмуць на Усесаюзную выстаўку!

На бліжэйшай станцыі начальнік цягніка вывесіў газету на знадвор-

ную сыценку вагона. Пасажыры чыталі з імпэтам, усміхаліся, каментавалі, і начальнік, не ўтрымаўшыся, прапанаваў «рэдактарам»:

– А пераходзьце ў мой вагон! Я даю вам на двух мяккае купэ!..

Праз паўмесяца Дубоўка ўладкаваўся бухгалтарам у чайны саўгас Наразені. А неўзабаве ў Зугдзідзі, раённы цэнтр Мінгрэліі, прыехала і жонка. Яе прызначылі настаўніцай матэматыкі ў суседнія з Наразені Хецэры. Паміж сёламі – вялікі яр, побач – прыгожая горная рэчка Інгуры, чайныя і вінаградныя палі, вечныя горы наўкол і пракаветнае сонца.

Пасля лагернага голаду, калі за ласунак быў і падкоркавы белы слой сасновых бярэнаў, надзіва пахкі ванілінам, – вінаград з жыццядайным віном; пасля рабскай працы на чыгунцы, асабліва ў апошнія два гады, калі лагернікі злучалі дарогу каля Чыты і адразу ж па ёй папаўзлі вайсковыя саставы да мяжы з Кітаем, дзе, як пагаворвалі, сьпела новая вайна, – спакойная праца з лічбамі, за сталом і ў спакоі; пасля забайкальскага холаду – грузінскае сонца, ад якога напачатку рабілася млосна і дрымотна.

Сонца...

Высокае сонца.

Здавалася, яно было ва ўсім: і ў паветры, і ў часе, і нават у кароткіх жончыных запісках, якія, сьпяшаючыся ў суседняе сяло на працу, яна прыколвала на дзвярах – каб іх не прамінуў муж:

«У меня три урока. Если ты подождёшь меня, я бы тебя проводила по солнышку»...

Чакаць у той дзень ён ня мог – і да жончынай цыдулкі, тройчы падкрэсьліўшы «по солнышку», далучыў сваё:

Я уроков получал
Гораздо больше,
Но они не пошли
Мне впрок.
Из-за них я от самой Польши
Угодил на Дальний Восток.
Вот почему я держусь земли,
Вот почему на Солнышки не взлетаю.
Этому самому, Марилька, внемли,
И не тревожь меня, дорогая.
Уладзімер.

Вайна асіраціла гэтыя спакойныя грузінскія землі: на чайных плантацыях працавалі жанкі й дзеці. Дзеці ня толькі Мінгрэліі, але і Паўночнага Каўказу, шмат – з Украіны. Ратаваліся напачатку ад вайны, а цяпер – ад голаду.

Большасць прыехала на заробкі. Дзеці паўдня працавалі, а затым да вечара вучыліся. Як толькі сілы хапала?

Дзеці...

У Наразені Дубоўкам далі пакой. Па-суседству – сям'я аграгэаграфіка, жонка – таксама настаўніца. У іх – двое дзяцей: хлопчык і дзяўчынка. Праз другую сыценку – сям'я саўгасных рабочых. Прыехалі з Варонежчыны, з сямнаццацігадовым сынам, аднагодкам іхняга Альгерда...

Лепш ня згадваць пра гэта, лепш ня думаць...

Але як – ня згадваць?

Як – ня думаць?!

Прайшлі мяккія восень і зіма, якія і не заўважыліся – пасья пякельных сібірскіх. Рыхтаваліся да новага гаспадарчага цыклу. Бухгалтэрыя закрывала гадавыя нарады.

Зранку па даведку прыклэпаў стары Ашвілі. Яго – дзед Атара – ведалі па ўсёй ваколіцы. Дажываў свой дзевяносты год, з вайны не прыйшоў ягоны сын. З нявесткай гадаваў дзвюх унучак.

– Мне б нарадную даведку... За нявестку. Сама ня можа прыйсці, захварэла нешта, – нясьмела пачаў ад дзвярэй, пераступаючы з нагі на нагу. Твар жгаўцелы, маршчыністы – як ссохлы табачны ліст, вочы хворыя, гнойныя.

– Заходзьце, дзед Атар, калі ласка, – Дубоўка загаварыў па-мінгрэльску (за паўгода крыху вывучыў гаворку). – Сядайце. Тут трэба яшчэ пахадзіць... Да брыгадзіра, рахункавода. Адпачніце, а я гэта сам зраблю. – Забраў у здзіўленага старога скамечаныя паперы і – з пакою.

Вярнуўся з усімі выпіскамі. Калі разьвітваўся з расчуленым Атарам Ашвілі, да іх далучыўся і галоўны бухгалтар. Стомлены, азызлы, вочы чырвоныя (пэўна, ноч ня бачылі сну), сьпешна перагаварыў з Атарам і, калі той пайшоў, сеў каля вакна і падкурыў пахкую самакрутку.

«Галбух» Грыгол Мамкелі – дабро-чалавек. Пан Рыгор, як, перайначыўшы, называў яго Дубоўка, быў самым занятым у ваколіцы чалавекам. І самым паважаным – быў тамадой. І вясёлыя, і журботныя сталы не маглі адбыцца без яго. На сваёй жа асноўнай працы зьяўляўся зрэчас – і быў вельмі ўдзячны лёсу, што паслаў яму такога надзейнага таварыша, як гэты барадаты беларус.

– Харошы ты чалавек, дато Уладзімір... Нашы гэтага б старога хадзіць адправілі, а ты – сам... – Грыгол пыхнуў самакруткай, дым засьляпіў вочы, і ён доўга цёр іх. Грыгол меў твар клоуна: мясісты нос тырчэў набок, густыя бровы расьлі роўна і згіналіся толькі над пераносьсем, вялікія вушы, якія маглі варушыцца паасобку... – Я гэтак думаю: ты хутка зусім забудзеш, што паэт, а не бухгалтар. Тады ганьба будзе ўсёй Грузіі, якая паэтаў любіць і паважае. Праз дзень мой сусед будзе аддаваць замуж дачку. Я, як застольны тамада, запрашаю на вяселье цябе з жонкай. Як падарунак маладым – пачытай свае вершы...

У спакоі мінула і вясна. Зноў напоўніцу запякло сонца, заўсьміхалася ў вінаградных гронках. У абедзенную сьпёку Дубоўка хадзіў да Ингуры – праз тытунёвыя палі, па горным схіле. Клаўся за вялікім каменем у шпаркую карычнева-зеленаватую плынь, замружваў вочы – і забываўся. Вада набягала на каменную глыбу і абрываўлася на яго невялічкім вадаспадам, шыпела і плёхала, і ў гэтым плёскаце яму ўсё часцей чуліся хвальныя сьпевы неспакойнай у вецер Мястры, бацькоўскі човен і даўнедалёкі шлях па Мястры ад Старога да Новага Мядзелу.

Як даўно ўсё гэта было...

І як блізка!

Аказалася, яны з Грыголам Мамкелі нарадзіліся ў адзін час – другі (па новым стылі – пятнаццаты) дзень ліпеня. Грыгол вырашыў адзначыць сваё пяцідзясяцігоддзе на беразе мора. Наняў машыну, назапрашаў з усяго сяла сяброў – ледзь тыя паселі ў немалым кузаве (у кабінку да шафёра пасадзілі дырэктара саўгаса Сёмкіна). Не забылі і баранчыка на шашлык, не забылі і віна да яго.

Так праз дваццаць чатыры гады Дубоўка зноў пабачыў Чорнае мора. Табарам расьселіся каля Анакліі, дзе нястомная Інгуры злучалася з марскім бязьмежжам, – надзвычай лагодным і ціхім у той дзень і тую ноч.

Быў смачны пачастунак, былі доўгія вясёлыя сьпевы: і па-мінгрэльску, і па-грузінску. Грыгол упрасіў сябра засьпяваць беларускае. Гледзячы на мужа, Марыя не стрымала сьлёз, а затым нечакана далучылася да сьпеву. Яе каляжанка-настаўніца пачала чытаць верш Цэрэтэлі «Песьня Натэлы», а напрыканцы нават прасьпявала яго радкі:

Хопіць плакаць! Усе струны
Я сьвязама заліла.
Не магу праз плач сьпяваць я:
«Адэла-дэла-дэлала»!

Затым яна падміргнула Марыі і папрасіла прачытаць што-небудзь сваё Дубоўку. Той заўважна зьнійкавеў, уздыхнуў, узьняў келіх – і прапанаваў:
– Давайце лепш я прачытаю верш вашага добрага паэта Аляксандра Чаўчавадзе, прачытаю ў гонар сёньняшняга дарагога юбіляра, – і загаварыў па-грузінску, узьнёсла, разьмерана – пяцірадкоўе, а затым – свой пераклад па-беларуску:

Гады, гады, як сноў дзівосны рой
Вы праляцелі шпаркай чарадой!
А я такі, як быў, а я ўсё той,
Непадуладны поступу часін,
Бо я такі, як быў, бо я ўсё той...

І затым – зноў па-грузінску і па-беларуску яшчэ два трохрадкоўі:

Я дужы духам, хоць зусім адзін, –
Паразгубляў сяброў, душы спакой,
Бо я такі, як быў, бо я ўсё той.

Хоць лёс мне слаў шмат горкасных хвілін,
Надзею нёс, як шчыт трывалы мой,
Бо я такі, як быў, бо я ўсё той...

– І няхай усе нашыя надзеі здзяйсняюцца. За гэта і прапаную выпіць, – падрахаваў Дубоўка па-руску.

Змораная сябрына і паснула тут – на беразе, каля машыны. І толькі адзінокая постаць да самага ранку нерухома сядзела каля марской мяжы.

У вачах люстравалася ледзь-ледзь жывое вугольле кастра.

Адзінокія зоркі разьбегліся па нябеснай пустэчы.

Падступала хваля да ног – «А я такі...»

Другая, што шаргацела сьледам – «А я ўсё той...»

Яны паступова абжываліся. Купілі дзвюх коз, пад вакном зноў быў агарод. І нібыта зноў усё пайшло па крузе. Вось толькі працы большала, і ён заседжваўся ў саўгаснай канторы да ночы. А з самага ранку Марыя бегла ў школу.

Прачнуўшыся, убачыў на дзвярах эпісталу:

«Я порезала большой палец правой руки. Не знаю, как буду доить коз.

Хорошо, если бы ты пришел вовремя, хоть поддержать их. Осталось много рассады, а места нет. Я прикопала её».

Ён сьпешка апрануўся, пасьнедаў – і па добрай традыцыі побач з жончыным пакінуў і сваё «пасланьне»:

Говорил я не раз –
осторожно, моя дорогая.
Только скроюсь я с глаз,
ты уж пальчик себе обрезаешь.
Буду прятать ножи,
и точить их не буду я вовсе.
Никакой не поможет нажим
на меня в этом самом вопросе.
А сегодня приду,
и пораньше, насколько возможно.
Будь здоровая, будь
внимательна и осторожна.
Уладзімер.

Вочы яшчэ раз сьлізнула па напісаным... «Я парэзала... палец»... І яму
здалося, што круг хіснуўся, і ніз яго – зноў зверху, у той дняпроўскай
васьне 1924 году, калі пісалася:

Ты руку сваю забінтавала,
маладая... Як цябе і клікаць?
Маё сэрца рвецца на кавалкі
і сьціскаецца тугой вялікай...

Усё праходзіць, і ўсё вяртаецца: і радасьць, і туга.

13.

Калі Марыя ўбачыла ў хаце разам з мужам дырэктара Сёмкіна і ча-
лавека ў вайсковай форме – зьніжавела і, разгублена пазіраючы на ўсіх
па чарзе, прапанавала сесьці.

– Прысядзем потым... Зьбірай мяне ў дарогу, – голас Дубоўкі разме-
раны, спакойны.

А на яе найшло аняменьне. Праз сілу паварушыла галавой, абурана
зірнула на «вайскоўца» – начальніка райаддзелу МДБ:

– У якую дарогу?.. За што ж цяпер?!

Той скрывіў вусны, зняў і пакруціў у руках фуражку:

– Ёсьць распараджэньне з Масквы... На ўсіх, хто быў у лагерах...

Агаломшаная, яна пачала зьбіраць рэчы, клала на стол, затым, за-
быўшы, несла назад, і ўсе ўтрох мужчыны пачалі дапамагаць.

– Ну, хадзем правядзём, – шапнуў ёй Сёмкін.

Быў люты 1949-га. З ганку споласна ўспырхнула чародка вераб'ёў,
закружляла над падворкам – але так і не насмелілася зноў сесьці.

Яны марудна прайшлі да саўгаснай сталоўкі, дзе стаяла, адблісква-
ючы чорным лакаваным бокам, машына.

– Вось бачыце, я прыехаў бяз варты, асабіста, – зьвярнуўся «дзярж-
бясьпеччык» да Марыі. – Я ведаю, які гэта чалавек...

Каля машыны іх чакала з паўсяля: і саўгаснікі, і дзеці, і старыя (сярод
іх сьпераду – дзед Атар). Жанкі плачуць. Некалькі хрыплых галасоў з
натоўпу:

– Чаго гэта яго? Ня пусьцім... Гэта харошы чалавек!

Прадчуваючы нядобрае, з машыны выйшаў шафёр. Ягоны начальнік
кашлянуў, сказаў гучна, як скамандаваў:

– Ну-ну, не мітынгуйце, – і на ўсялякі выпадак расшпіліў кабуру.

Аднак ад машыны ніхто не адышоў. Неспакойную паўзу перарваў
«галоўбух» Мамкелі:

– Што ж... Дык давайце хоць правядзём нашага сябра па-чалавечы. Хадзем у сталоўку!

У сталоўцы ледзь хапіла ўсім месца. Увومیрг зьявіліся віно і закуска. У «галаве» стала – незвычайная тройка: арыштант, яго жонка і начаддзелу МДБ. Мамкелі ўпершыню ў жыцці адмовіўся тамадзіць. Тосты прамаўлялі па чарзе: дырэктар саўгаса, прафорг, парторг, бухгалтары, настаўнікі, работнікі... Усе словы ўхвальныя, удзячныя.

Начаддзелу спачатку слухаў уважліва, затым пачаў ківаць – у знак згоды – галавой, а калі трэба было збірацца, – устаў і, моцна хістаючыся ад выпітага, ледзь змог вымавіць:

– А цяпер... ваша слова... у адказ.

Дубоўка падзякаваў за добрыя словы, пажадаў усім здароўя, росквітту – саўгасу.

– Дасьць Бог, сустрэнемся, – падагульніў цішэй і сабраўся выходзіць, як заўважыў, што начаддзела... сьпіць, склаўшы на сталe рукі. Каля яго замітусіліся мужчыны, спрабавалі раскатурхаць, аднак той толькі цмокаў языком і асалавела хітаў галавой.

– Пачакайце, – перапыніў усіх Дубоўка. – Мы ж павінны разам... – і, прыўзняўшы з лавы цыбатае цела начаддзелу, ускінуў яго на плячо ды панёс да машыны. Затым абняў жонку, якая неўразумела глядзела на ўсё вакол, «Мы хутка ўбачымся», прашаптаў – і сам схваўся ў машыне. Яна неяк стомна завуркатала, крэкнула – і пачала паволі аддаляцца...

А Марыю яшчэ доўга не адпускалі дадому, суцяшалі, бедавалі.

– Няўжо зноў у Сібір? Там жа такое пекла! – вохкала жонка Мамкелі.

– А ты калі паедзеш да яго? – спытаў дырэктар школы. – Спачатку ён будзе ў Зугдзідзі.

– Як жа ехаць? Урокі ж...

А той ажно абурыўся:

– Што такое: тут урокі? Там жа – чалавек!

– Ты, дарагая, кажы сьмела, што трэба: усім дапаможам! – запэўніў Марыю Мамкелі.

– Канешне дапаможам... А як жа інакш... – адзываліся галасы, многія – незнаёмыя ёй.

Назаўтра яна паехала ў Зугдзідзі, але мужа не засьпела: зраніцы яго адправілі ў Тбілісі. У дзяжурцы Марыі сустрэўся начаддзела, прызнаў сьміхнуўся, правёў да выхаду.

– Ён ня ў камеры начаваў, а ў асобным пакоі... – сказаў на разьвітаньне. – На жаль, больш я нічога зрабіць для яго ня мог.

Да Тбілісі Дубоўку суправаджалі два канваіры. Перад тым як накіравацца да турмы, зайшлі ў чыгуначную рэстарачню. Замовілі рознага, і пра каньяк не забылі.

Праз паўгадзіны адзін з канваіраў – старэйшы па ўзросьце – паклікаў афіцыянта, каб разьлічыцца. Той прынёс рахунак – і спытаў па-грузінску:

– Хто гэта з вамі?

– Паэт з Беларусі. Яго ўжо чацьвэрты раз забіраюць...

– Во як? – прышчокнуў афіцыянт, скруціў рахунак і піхнуў у кішэню:

– Хай адсохне ў мяне рука, калі я цяпер вазьму грошы з гэтага чалавека.

Пакланіўшыся, ён прыхільна зірнуў на Дубоўку – і пачуў ад яго таксама па-грузінску:

– Дабра табе, сонечны сябар.

Адзін з канваіраў пачаў зьбірацца, і старэйшы хмура асадзіў яго:

– Куды ты сьпяшаешся? Куды, я цябе пытаю?..

Калі Марыя зазьбіралася ў Тбілісі, дырэктар школы суцішваў:

– Не хвалойся, заменім твае ўрокі. Ты толькі ад нас прывітаньне мужу перадавай...

У Тбілісі – пад чатырыста кіламетраў у адзін бок – яна езьдзіла чатыры разы. І чатыры разы ёй шчасыцла з сустрэчамі. Апошні раз яе выклікалі «афіцыйна» – перад адпраўкай мужа на вечнае (апяклі яе гэтыя словы турэмнага дзяжурнага) пасяленьне...

14.

...Тайга – гэта маці для добрых людзей,

ліхога ня пусьціць далёка.

У багну яго завядзе, завядзе, –

схавае глыбока-глыбока...

Уладзімер Дубоўка.

Эшалон спыніўся ў Канску. Кароткае краснаярскае лета было ў зеніце, у вагонах – духмень, а ад салёнага правіянту люта даймала смага.

Ссылных вывелі з вагонаў. На прывакзальным пляцы, адгароджаным з аднаго боку – драўляным плотам, з другога – жалезнымі рэйкамі (а па перыметры – канваірамі), усе чакалі «рассартаваньня».

Прасілі вады, але ўсе, хто ішоў паўз плот, нібыта ня чулі тых просьбаў.

– Што за людзі? – абураўся тбілісец Гогі, паўнаваты маладзён з арлінай знешнасьцю. – У Грузіі б ужо і віна не пашкадавалі.

– Але грузіны тут не жывуць, – азваўся Дубоўка. Ціха прыўстаў і зірнуў скрозь штыкетнік. – Вось зараз знайду беларуску, і яна нас выручыць.

– А як жа ты яе пазнаеш? – усміхнуўся Гогі.

– Пазнаю, – запэўніў Дубоўка, затым наўгад выбраў самую бялявую дзяўчынку з авальным тварыкам і ціха, каб не прыцягнуць канваірскай увагі, паклікаў:

– Дзяўчынка, як цябе завуць?

Тая нерашуча падышла да плота, зірнула здзіўленымі валошкавымі вачыма і, падумаўшы, адказала:

– Зіна.

– А дзе ты жывеш?

– Вось той дом, побач з вакзалам. – І тыцнула туды пальцам.

– Зіначка, калі ласка, прынясі нам вады. Толькі ня поўнае вядро, каб не было цяжка.

Зіначка не забыла і кружку... Затым схадзіла яшчэ, і яшчэ... Пакуль усе спатольна пілі, Дубоўка распытаў яе пра бацькоў. А яна ў адказ усміхалася і шчабятала:

– Тата тут працуе. І мама... Яны казалі, што раней мы жылі ў нейкай Оршы.

– Дык, выходзіць, мы з табою землякі, беларусы! – абрадаваўся Дубоўка і падміргнуў здзіўленаму Гогі. – Падарунка ў мяне, каб аддзячыць, на жаль, няма. Хіба, можа, гэтакі... – ён дастаў з кішэні вучнёўскі

сшытак і алоўкам акуратна напісаў на першай старонцы свой верш «О Беларусь, мая шпышына», затым нябачна – у пустым вядры – перадаў дзяўчынцы. – Гэта табе, Зіначка. Будзь здаровай і шчаслівай.

А праз паўгадзіны яна прыйшла з маці.

– Дзе тут мой зямляк? – бадзёра спытала жанчына, такая ж бялявая, як і дачка, толькі вочы шэрыя, стомленыя. І перадала Дубоўку важкую торбу – гасьцінец.

– Дзякуй вам, добрыя людзі... – зьнійкавеў той і, уздыхнуўшы, папрасіў: – А можна, я сваёй жонцы напішу ваш адрас? Яна хутка прыедзе сюды... Дык, пакуль адшукае мяне, пабыла б у вас.

– Канешне, пра што размова...

Аднак Дубоўку накіравалі ў суседні Абанскі раён, амаль на сто кіламетраў паўночней. Там, у сяле Усьцьянск, было свабодным месца выкладчыцы нямецкай мовы, і, думаючы пра жонку, ссыльны напрасіўся туды.

Тры дні Марыя жыла ў Канску ў сям’і Зіначкі – чакала, калі з Зугдзідзі прыедзе багаж. А затым знайшла папутную «трохтонку» і з усімі рэчамі (каструлі, керамінка, прас, вопратка, коўдры) накіравалася ва Усьцьянск.

Дарога пыльная, уся ў ямах. А вакол – незвычайная чорная зямля і... сусьлікі, цэлыя сем’і сусьлікаў. Выцягваюць шыйкі і здзіўлена праводзяць машыну...

Пачуўшы каля чайной грузінскую мову, Марыя адразу ж здагадалася, што гэтыя два мужчыны ў памятых шапках – мужавы аднаэтапнікі.

– Даражэнькія, ці ня ведаеце вы, дзе жыве ссыльны Дубоўка, беларус... Яго з Тбілісі сюды прывезьлі, – запытала нясьмела.

– Ведаем, – абудзіліся мужчыны. – Толькі ён цяпер у лесе, на нарыхтоўцы. Давайце мы дапаможам перанесці вашыя рэчы, а тады й пашлём па мужа...

За тыдзень яны больш-менш абжыліся на новым месцы, і Дубоўку зноў паклікалі ў брыгаду – нарыхтоўваць дровы для дзіцячага дому. Бярвёны канём сцягвалі на лясную паляну, затым пілавалі. Калоць даводзілася Дубоўку – як найбольш дужаму і сталаму з усёй брыгады (у якую сабралі школьнікаў-падшыванцаў і зусім нядошлых старых).

Перад абедам, калі ўсе сабраліся каля вогнішча, яму заманулася схадзіць да крыніцы – з паўкіламетра ад паляны, бліжэй да дарогі. Лес там быў стары, пагудасты, дарога, здавалася, ледзь праціскалася скрозь тоўстыя яліны.

І тут нечакана зусім побач – крык. Дзявочы крык:

– Ратуйце! – і праз сполашны стогн: – Пусьці мяне, пу-усьці! Не чапай...

Дубоўка адхінуў яловую лапу – і вачам не паверыў: азызлая сьпіна брыгадзіра, пад ім, нібыта тонучы ў імху – дзяўчына. Гнеўны алтайскі твар яе – зморшчаны... Стукаціць кулачкамі па брыгадзірскім жываце, пішчыць, а гвалтаўнік, пасопваючы, ужо заломвае яе рукі...

Нічога не гаворачы, Дубоўка падняў брыгадзіра і адкінуў да яліны. Увонірг ускокнула і з крыкам зьнікла ў лесе дзяўчына (і адкуль сюды патрапіла?).

Агоўтаўся брыгадзір:

– Ты яшчэ ўспомніш пра гэта... – злосна аддыхаецца і сплёўвае пад ногі. З носа цячэ кроў – напамін ад дзявочых кулачкоў. – Яшчэ пашкадуеш!

– Я, смаркач сабачы, ужо дваццаць гадоў успамінаю, – уздыхнуў у адказ Дубоўка. – І не такіх сцёкуноў, як ты!

А праз дзень яго выклікалі ў аддзел МДБ. Налыса стрыжаны капітан перагартаў ягоную справу і прасіпеў:

– Што ж гэта вы, грамадзянін Дубоўка, рукапрыкладствам займаецеся? Ды яшчэ пры гэтым на Савецкую ўладу нагаворваеце? Як там?.. – і зазірнуў у паперы: – Дваццаць гадоў яна ў вас адабрала? Не разумееце аніяк нашай навукі. – Памаўчаў, пашкроб патыліцу – і вынес прысуд: – Зьбірай свае манаткі й ...іздуі у Почэт, каб пра цябе тут ня чулі.

...Яшчэ сто кіламетраў на поўнач, у тайгу. Па глыбокіх калдобінах, ажно машына церла карданам зямлю, ледзь-ледзь даехалі да Байкана. Далей сунуцца шафёр адмовіўся.

Тры дні прасядзелі на клунках, пакуль ня выручыў калгасьнік: прыехаў з Почэту па авёс. Аўса не раздабыў, але спадарожнікаў забраў. Рэчы пагрузілі на падводу, а самі пайшлі за канём – доўгіх трыццаць пяць кіламетраў тайгой.

Чым далей – тым больш даймаў гнюс. Усё ў перамешку: камар, машкара, макрэц... Не прысесьці, не спыніцца. Бачачы пакуты Марыі, калгасьнік даў ёй сваю сетку. І ёй ажно дыхаць стала лягчэй.

На паўдарозе конь упудзіўся, падвода наскочыла на патырчаку і перавярнулася.

Што рабіць? Разьбіраць увязаныя клункі, а затым – зноў укладваць?

І Дубоўка матнуў рукоў, падлез пад воз і перавярнуў яго назад. Толькі натужна крэкнуў...

Рушылі далей. І праз тры гадзіны ўсё змянілася: тайга адступіла, да рога памякчэла, а сьпераду бліснула Біруса. Яе дальні бераг быў высокім, стромістым. Як зялёны брыль на ім – густыя сосны.

15.

Сваю хаціну ён праектаваў вокнамі да вады – на прасторны разлог, дзе злучаліся дзьве таёжныя рэчкі Тара і Чайгашэт ды ўліваліся ў большую – Бірусу. Калісьці ўсю тую мясцовасьць займала тайга, аднак з ростам паселішча яна адступала, толькі сям-там заставаліся вылежыны ды пні.

З жытлом у Почаце была цэлая бяда: людзей прыезджала шмат, і прытулку ўсім не хапала. Напачатку ён жыў у склепе, куды згрувасьцілі прывезеныя рэчы. Жонка прытулілася ў каляжанкі, школьнага завуча.

Усю восень ён пілаваў бярэны, узводзіў зруб. Зімой, калі выпадала вольная хвіліна, на санях падвозіў да будучага жытла – напрамку, па засьнежанай і мёрзлай рэчцы – астатнія матэрыялы: дошкі на дах і падлогу, бэлькі, кроквы, руберойд.

Адрывала і даймала работа на службе. Ісці на лесапавал не ставала здароўя: пачала балець абмарожаная ў лагеры нага. Вось і вырашыў – па жончынай парадзе – уладкавацца ў лягчэйшае, у сталярку. Купілі інструмент, і ён пачаў вучыцца новай справе. Пачынала нават падабацца – рабіць ваконныя рамы, дзьверы. Работа з дрэвам адцягвала ад змрочнага, нават супакойвала.

Пакуль толькі мог рыхтаваць загатоўкі. Даводзіць да ладу іх не ат-

рымлівалася. А той, хто ўмеў, не сьпяшаўся паказаць: вушлыя сталяры адварочваліся і хавалі сьпіной свае вырабы...

Але ён ня гневаўся: прыкусаў язык і крахцеў далей.

Усё змянілася, калі да іх прыехаў кваліфікаваны сталяр, уралец Сяргей Муратаў. Кучаравыя валасы, гусарскія бакенбарды, драўляная люлька ў белых, як сьнег, зубах.

Зранку ўсёй кампаніяй узяліся за працу – ажно пар ішоў пад столь тартакоўскай стадолы. А Муратаў спакойна расьсеўся, пахукаў на рукі – і пачаў вастрэць свае жалезкі.

Пашкрэбаў Дубоўка сваю стамеску кіпцем – і таксама палез па напільнік.

– Во гэта, браток, правільна, – заўважыў яго Муратаў. – Яны хутка рукі панабіваюць... Ды і якасьць адпаведная зробленаму. А мы іх хутка дагонім.

І праўда – работа пайшла мякчэй.

А падчас абеду Муратаў падсеў да Дубоўкі і далікатна пачаў:

– З цябе, бачу, столяр пакуль яшчэ неважнецкі. Аднак не бядуі. Вучыць цябе не магу – трэба норму гнаць, зарабляць. У мяне дачка ў інстытуце, грошы, разумеш, патрэбны... Дык ты сам за мной прыглядайся, пытай. Граматны ж, навучышыся...

Навесну Муратаў падарыў яму прыгожыя дзьверы, разам з рамай.

– Вязі на сваё селішча, клямку сам уставіш.

І Дубоўка яшчэ больш прысьпешваў: выпільваў аканіцы (нават вакенца на гарышчы ўпрыгожыў), капаў гліну, тынкаваў сьцены, пераносіў на плячах па кладцы цэглу і складваў печ.

Марыя прыбегала на будоўлю толькі пасля школы. Ды і чым магла дапамагчы? Прыносіла няхітры абед, а муж нечакана мог разбурэцца:

– Калі тут абедаць? Ты толькі час у мяне адбіраеш!

І яна маўчала. Ды й што на тое адкажаш... А як пацяплела, пачала ўзьнімаць цаліну каля хаты – пад агарод.

Зноў сонца ўстала за старой тайгой. Сьлізганула па пярэстых хвалях сопак – і адарвалася ад небакраю.

У такі час ён прачынаўся. Распальваў печ, каб сагрэць выстуджаную за ноч хату. Яна стаяла на ўзвышкі, даступна прадзімалася вятрамі, ад чаго не дападаў да панадворка гнюс і ад чаго, асабліва восеньню і зімой, было халадней.

Затым ішоў да рэчкі па ваду. Сьцішваўся, глядзячы на няўтомную плынь, і чакаў, пакуль ранішняе сонца не ўсьміхнецца ў яе лускавінны. Вада віравала, на павароце кідалася на бераг – супакойвалася і бегла далей.

І ў тым няспынным бегу яму чулася такое:

Рака Біруса, а яна ж і Ана –
дзьве назвы для рэчак, а рэчка адна!

Над берагам скалы – адна на аднэй,
адна за адну прыгажэй і вышэй.

І вежы ўзьняліся да неба, да хмар,
на іх павырэзваў акрасы разьбяр...

Легенды і казкі – тварэньне людзей –
на хвалях сваіх аднясе ў Енісей.

А ён, неаглядны, складзе з іх адну –
пра тое, як людзі шукалі вясну...

Але цяпер – восень.

Кароткая сібірская восень прыгожая. Пачынаецца яна яшчэ ў жніўні, з яго першым марозам. Перад сьнягамі тайга сьпяшае паказаць усё сваё характэрнае, усе свае пракаветныя барвы-колеры: цёмна-зялёнае, залацістае, чырвонае.

Лясныя сьцяжыны перасыпаны брусніцамі й журавінамі.

А вось купка рабіньніку – нібы папіць да рэчкі падскочыла...

Там, дзе заканчвалася строма, ён заўважыў сухую лістоўніцу, вялікую, – якая б з паўмесяца грэла хату.

Сьпешна пасьнедаў і, паколькі ў гатар ісьці ня трэба было (Почэт, як і ўся краіна, сьвяткаваў лістападаўскае сьвята рэвалюцыі, яе трыццаць пятую гадавіну), – сабраўся па лістоўніцу. «Лішний перад зімой ня будзе...»

Лодку яны зрабілі ўдвох з Муратавым. Лёгкую, надзейную. (Сябар адпрацаваў два гады і вярнуўся на Урал.) Праз дзесяць хвілінаў – ужо на другім беразе.

Спрактыкавана зваліў лістоўніцу, абчасаў сухое непадатлівае гольле, скаціў бярвяно на калодах да берагу, прывязаў да лодкі, спусьціў у ваду.

Веславаў з імпэтам. Раз за разам вярхоўка напіналася, выструньвалася з-пад хваляў, а за ёй – як сьпіна аграмаднай рыбіны – пакорна сунулася абкораная лістоўніца.

І толькі на сярэдзіне дарогі ён зразумеў, што пакора тая – падманная... На самай плыні бярвяно нечакана разьвярнулася і пачало даганяць лодку.

Дубоўка актыўней запрацаваў вёсламі, але рукі ўжо наліваліся цяжкасьцю, зьбівалася дыханьне – а бярвяно не паддавалася. Яшчэ некалькі адчайна-безвыніковых хвілінаў – і лістоўніца пачала перамагаць. Пацягнула за сабой і лодку, і вёслаў. І ўсё хутчэй. Па юрлівай плыні – да павароту, пад пячаную строма, на камні й драўляныя патырчакі...

І ўсё хутчэй...

Заставалася адно: перарэзаць вярхоўку і «адпусьціць» бярвяно. Каб зьбіць хуткасьць, яшчэ шырэй расставіў вёслаў.

Да сутыкненьня з берагам – метраў з дзесяць, і ён завеславаў на ўсю моц. Фантаны зеленаватых пырскаў шуганулі з-пад лодкі, вярхоўка зноў напялася й выскачыла з вады.

Бярвяно тыгнулася ў першы камень, сьлізганула вышэй – і застыла. Збоку ад яго дзюбнула бераг лодка – і толькі тады Дубоўка аціх і ўзьняў вёслаў.

Сілаў, каб выцягнуць лодку, ужо не засталося. Ён зваліўся на пясок і доўга глядзеў, як стомна разьвітвалася з тайгою паружавелае сонца...

Толькі на зьмярканы пехам дабраўся дамоў. А раніцай зноў вярнуўся да лодкі, прывязаў бярвяно да борту і ўсё ж прыцягнуў яго дамоў – супраць плыні.

Будаўніцтва хаты забрала ўсе грашовыя запасы, давлялося ўлезці ў даўгі. А таму ён вымушаны быў напрыканцы лістапада запісацца і на тралёўку. Раніцай ссоўваў з сопак цяжкае бярвенне і канём на невялікіх санях вывозіў-сьцягваў іх да тартака. Пасьля абеду працаваў у сталярцы.

Вытрымаў так да новага году. Пачала нямець і апухаць скалечаная нага, і ў тайгу ён перастаў ездзіць. Стараўся на больш застацца ў майстэрні. А тут – новая прыгода: зьяцеў дыск пілы-цыркуляркі і садраў пазногаць з вялікага правага пальца ды ўсю фалангу.

Хірург хацела зусім адняць палец, але ён запратэставаў:

– Што вы! Бяз пальца я не жылец. Гэта як пракляцьце нейкае... Бацька сабе правыя пальцы адрэзаў, дык некалькі гадоў пісаць левай вучыўся. І дзед адсёк...

Выручыла сястра-медычка, дужая, у самой рукі – як ня ў кожнага мужчыны: сьцягнула рэшткі ацалелага мяса вакол аголенай косткі, а хірург хуценька прыхапіла іх іголкай.

Хоць і замарозка ўзялася, але ад болю Дубоўка ледзь не самлеў, ажно чырвоныя кругі ўваччу замітусіліся. «Старэю...», – падумалася. Агоўтаўся, калі медсястра выпісвала бюлетэнь. Паклала зеленаватую паперчыну яму ў кішэнь і зухавата ўсьміхнулася:

– Праз тыдзень – на перавязку.

Палец не загойваўся, пачаў гнаіцца, і да медычак давялося ісьці раней тэрміну. Хірурга не было, а медсястра нібыта й не пачула яго – энергічна кіўнула на газету, што закрывала ўвесь яе стол, «Вы яшчэ, мабыць, ня ведаеце...», – прашаптала загадкава, няўпэўнена.

На паўстаронкі – да болю знаёмы партрэт у чорнай рамцы, і спачуваньні, спачуваньні...

...Па дарозе дамоў ён зайшоў у прадмаг – даў круга ў лішніх пяць кіламетраў – і купіў пляшку гарэлкі.

Імпэтна, зьдзівіўшы жонку, выставіў бутэльку на стол. Зірнуў нейкімі іншымі, абуджана-памаладзельмі вачыма, урачыста сказаў:

– Нясі чаркі і закусь!

– А што гэта за сьвята сёньня? – не зразумела яго жонка.

– Сьвята. Павер, самае сапраўднае сьвята! Скапыціўся наш вялікі й дарагі...

– Хто?!

– Сталін...

16.

І ягонае жыцьцё пачало новы адлік: месяц, паўгоду, год пасья таго... Паспакайнела, пасьцела, аднак у душы – большая трывога, чаканьне, неспакой. Разварушыўся, развулканіўся ўнутраны кратэр, узьняў замарожаную дзесяцігоддзямі крыўду, гнеў, злосьць.

Пачаў чытаць газеты – і адзначыў, як памякчэў іх тон у прадчуваньні грамадскіх зьменаў, і пачала разгарацца ў ім надзея, што ўсё вернецца, што не за гарамі і дзень ісьціны, дзень судны. Бо неба – высокае, яно ж усё бачыла. І запомніла...

А тут і ягоны наглядчык у пагонах – чалавек малады, новы – абнечаканіў:

– Вы напішыце ў пракуратуру, у Маскву, папрасіце перагледзець справу.

І ён напісаў, толькі ня просьбу, а заяву – у пракуратуру СССР. Адначасова заманілася напісаць камусьці ў Менск – знаёмаму з яшчэ таго жыцьця, нібыта наноў яго намацаць, прывязацца да яго.

А каму напісаць? І хто там ёсьць з сяброў? Бабарэкі й Жылкі, ведаў,

ужо няма на гэтым сьвеце. Там жа і старэйшыя: Купала, Гарэцкі, Ластоўскі. Пушча – цягне высылку.

Сястра з Масквы дасылала беларускія газеты. У адной з іх – склад прэзідыуму Саюза савецкіх пісьменьнікаў БССР. Адшукаў у стосе папер, перачытаў: Крапіва, Броўка, Глебка, Куляшоў, Кавалёў, Лужанін, Лынькоў, Колас, Гурскі, Танк, Шамякін. Засталіся таварышы, колішнія, па «Узвышшы». Але...

Нечакана вельмі яскрава ўспомніўся Коласаў пакой, бачаны ім трыццаць гадоў таму, і гаспадар – у зялёнай безрукаўцы, шырокіх штанах, са скрыпкай. Вакно раскрытае ў сад, і ў сад льецца тужлівая мелодыя...

І ён напісаў Коласу – кортка, узважана. Праз месяц, калі заканчваўся сакавік 1955-га, атрымаў адказ:

«Дарагі Уладзімір Мікалаевіч!

Копію Вашай заявы на адрас Пракуратуры СССР я атрымаў. Разам з гэтым пісьмом да Вас я пасылаю ад сябе як ад дэпутата Вярхоўнага савета СССР у пракуратуру просьбу, каб паскорылі разгляд Вашай заявы. Як паставяцца там да мае просьбы, ня ведаю. Толькі ведаю адно, што ўсе людзі, беспадстаўна рэпрэсіраваныя, вернуцца на свае сядзібы ці аселішчы, і з іх будзе знята судзімасць, і яны будуць адноўлены ў сваіх правах. Усё пытаньне зводзіцца к часу: засуджаных і высланых, як Вам вядома, многа...»

Аднак пытаньне зводзілася ня толькі «к часу». Яшчэ год таму, калі ў пісьменьніцкі саюз прыйшоў ліст ад Панамарэнкі, у якім паведамлялася пра магчымасьць вярнуць з высылкі двух пісьменьнікаў, змрочны Крапіва ўсіх астудзіў:

– Як сядзелі, хай так і сядзяць...

Але пра тое Дубоўка яшчэ ня ведаў. Ня мог ведаць. Сэрца прагнула суцяшэньня, пераменаў. Ён хацеў пабачыць Беларусь, Менск, аднак дазволу на выезд не атрымліваў. І даводзілася чакаць – упарта, цярпліва. І пісаць: у Вярхоўны суд БССР, у Вярхоўны суд Чувашскай АССР.

Першая радасьць і перамога прыйшлі з Чабаксараў. Ён глядзеў на даведку, тлустую пячатку пад ёй – і адчуваў, як ажываў нават нямы парэзаны палец, прыціскаючы доўгачаканае:

«РСФСР. Верховный суд Чувашской АССР.

Отдел Суд. кол. <...>

Настоящим извещаем, что постановлением Президиума Верховного суда Чувашской АССР от 23 мая 1956 года постановление спецтройки при НКВД Чувашской АССР от 16 ноября 1937 года в отношении гр. Дубовко Владимира Николаевича, рождения 1900 года <...>, отменено и дело производством прекращено за недоказанностью предъявленного обвинения».

– Зьбірай, Марыля, у дарогу, – сказаў шэрхлым – як не сваім – гола-сам. А ў вачах, хоць і стрымліваўся, бліснулі сьлёзы...

І зноў была сібiрская дарога, якая ўпершыню ўспрымалася з радасьцю: семдзесят кіламетраў да Абану – таёжнай гразёю, чацьвёра сутак на папутным леспрамгасным гусенічніку, далей шашой да Канска, адкуль ужо ішла ў божы сьвет чыгунка...

У Канску вырашыў адшукаць сям'ю Зіначкі. Купіў ёй падарунак і спытаў у аднаго з чыгуначнікаў:

– Не падкажаце, дзе жыве сям'я машыніста Каткоўскага? У іх яшчэ дачка ёсьць, Зіначка...

– Вы ім радня? – здзівіўся рабочы.

– Не, проста знаёмы.

– Ведаеце, няма Зіначкі. Ужо гадоў два як няма... Патанула ў рэчцы, у піянерскім лагеры...

Хадзіў вакол яе хаты, ня маючы моцы сабрацца з думкамі. Потым доўга плакалі з Зінчынай маці над невялічкай магілкай.

Ён – па-мужчынску ціха, яна – наўзрыд...

ЧАСТКА ТРЭЦЯЯ

*...Калі б мой друг ня згас
і за жыцццё пазнаў бы ліха меней,
ня горш бы ён тварыў за многіх з вас,
ня горшы быў бы ў вашым пакаленьні...*

Уладзімер Дубоўка.

1.

Менск – праз тры дзясяткі гадоў.

Вакзал. Гарадскія вароты... Усё новае, незнаёмае. Здаў у камеру захоўвання свой хатуль з ватоўкай.

Вакол сонца, цяплынь, над асфальтам ластаўкі гарэзяць... Людзей поўна, і ён – сярод іх...

Сонца залівала і пакойчык суда, грэла тоўстыя, салатавага колеру, сьцены, патыліцу прыязнага акулярыка – памочніка суддзі.

Акулярык уважліва перагартыў некалькі папак, знайшоў патрэбнае, нават, здалосся, абрадаваўся:

– Ёсьць. Вы ёсьць у спісах рэабілітаваных... – Акуратна ўпісаў на асобную паперыну прозьвішча наведніка, нумар справы, расьпісаўся. – Ідзіце з гэтым у сакратарыят, там вам зробіць даведку.

Будынак суда пакідаў як ап'янелы. Думкі блыталіся, радасьць нечакана змянялася абурэньнем: «Дваццаць сем гадоў пакут, абразаў, гвалту, болю, маўчаньня... І пасья – так проста: вы ёсьць у спісах... А тысячы, мільёны, хто застаўся там?! Навечна. Хто ім адкажа?..»

Цяпер – у Саюз пісьменьнікаў, як раіў Колас. Тут недалёка, на Энгельса...

Старшыня – Броўка – быў на месцы. Спакойна ўсьміхнуўся, нібыта ўжо чакаў, выйшаў з-за стала, першым працягнуў руку.

– А барада... А барада якая! – прыязна прышмокнуў і запрасіў сесьці.

– Ды насядзеўся я ўжо, братка – ад трыццатага і да сёньня, – хацеў пажартаваць Дубоўка, але ўбачыў, як скамянеў Броўка: бадзёры, загарэлы твар, акуратна падстрыжаныя і ўкладзеныя на прабор валасы, толькі дзьве неспакойныя маршчыны, вертыкальныя, над носам, паміж брывамі. Добры пінжак, гальштук пад колер кашулі.

А ён – змораны ўшчэнт дарогай. Твар парэпаны, у невылечных плямах ад таёжнага гнюсу, сьсівелы, вочы ўпалі пад высокія бровы, і дачасныя

маршчыны, многа маршчынаў – як сьляды жыцьцёвых бадзянняў, як памятныя лёсавыя насечкі.

«Усё ж добра, што жонка ўгаварыла мяне прыдзецца. Нават казу не пашкадавала, прадала, каб мне касьцом сякі-такі сшыць...», – падумаў Дубоўка мімаходзь і пачаў з іншага:

– Дык што ў нас на Парнасе новага?

– Аднаўляемся, адбудоўваемся паціху. Друкуемся, – і паказаў некалькі кніг, што ляжалі на сталі. Памаўчаў, пакуль Дубоўка разглядаў іх, а затым падрахаваў: – Трэба і табе да нас паступаць... Глядзіш, і з кватэрай дапамаглі б, і грашыма. Ды і друкавацца пачаў бы.

Усё гэта для Дубоўкі прыходзіла як з іншага сьвету. У грудзях нечакана запякло, у горле перасохла. Кашлянуў – і як не сваім голасам:

– А гэта магчыма?

– Ну канешне. Вось нядаўна Звонак аднавіўся. Трэба тры рэкамендацыі, бо ты ж не ўступаў, тады, у трыццаць чацьвёртым... І даведкі аб рэабілітацыі. Па кожнай справе. – Броўка ніякавата крутнуўся на крэсьле. – Сам разумееш, такі парадак...

– Так-так, – Дубоўка нярвова прыраўняў бараду. – Мне б яшчэ з хлопцамі пабачыцца...

– З кім?

– А хто яшчэ мяне памятаць можа... З жывых... Па «Узвышшы» колішнім. Крапіва, Лужанін, Глебка...

– Гэта мы ўраз! – абудзіўся Броўка. – Адно Глебка цяпер у ад'ездзе, на сесіі ААН, у Нью-Йорку. – Прысунуў тэлефон, хутка набраў нумар. Прапішчэлі тры доўгія гудкі, і за імі прахрыпела гучнае «Алё». – Дабрыдзень, Кандраце! – Броўка ўсьміхнуўся. – У мяне госьць, госьць здалёку і з вялікай барадой. Хоча пабачыцца з табою...

– А што за госьць?

– Дубоўка.

– О, прыехаў... – і нечакана доўгая паўза. А затым менш бадзёрае: – Ты ведаеш, аніак цяпер не магу. Нарада ў Акадэміі. Разумееш... Ды і юбілейныя клопаты даймаюць...

Броўка паціснуў плячыма, пабарабаніў па сталі пальцамі, затым – як у апраўданьне – сказаў:

– Так, Кандрату ж праз колькі дзён шэсьцьдзесят стукне. Яму народнага зьбіраюцца даць...

А затым набраў новы нумар. Зноў гудкі і «Алё» – ужо Лужанінскае.

– Прывітаньне, Амбросьевіч. – І слова ў слова тое ж: пра далёкага госьця і яго вялікую бараду.

– Ён перад табой? – у пытаньні насыцярога.

– Так.

– Калі ласка, перадай маё вітаньне. А пра сустрэчу... Папрасі на іншы раз. Цяпер аніак не выпадае...

Броўка паклаў слухаўку і разьвёў рукамі.

– Можа, сходзім у сталоўку, перакусім, па кроплі возьмем? – прапа-наваў, каб прыхаваць ніякаватасьць.

– Ды не, дзякуй, – усміхнуўся Дубоўка. – Прайдуся па горадзе, а там зноў на вакзал, у дарогу.

– А з грашыма як? – Броўка ўстаў, каб правесці госьця.

– Ёсьць, ёсьць грошы, не турбуйся. – Паціснуў старшынёву руку – і запытаўся ўжо ад прачыненых дзвярэй: – А Крапіва дзе цяпер працуе?

– У Акадэміі навук, дырэктар Інстытута мовазнаўства.

– Ага-ага, – Дубоўка хітнуў галавой і разьвітаўся яшчэ раз.

Да вакзала вяртаўся прасьпектам – сонна, няспешна. Надзіва проста купіў білет да Краснаярску, з перасадкамі, – і ажно спалохаўся: «Гэта ж зноў – тысячы кіламетраў...»

Перакусіў у вакзальнай сталоўцы і сядзеў на пероннай лаве. Чакаючы цягнік, скурыў пачак «Беламору» (да тытуню прывучыўся яшчэ ў Мінгрэлі). І з кожнай новай папяросай на лоб успаўзала новая маршчыніна, а на вачах глыбела продумна-журботная смуга...

Вярнуўся разьбітым, зняможаным. Суткі спаў, забыўшы пра ўсё на сьвеце. Прытрызьніў сябе маладым – у Маскве, студэнтам Брусава. Разам з ім вучацца Бабарэка, Пушча, Жылка. Вялікая бібліятэка, безьліч кніг. І ўсе – у крывава-пунсовых вокладках.

Калі прачнуўся і сеў піць гарбату, прыгадалася брусаўскае: «Острым серпом, безболезненно режущим, Сжаты в душе и восторг и печаль...»

Жонка была на працы. Узяў адзін з яе сшыткаў, пачаў пісаць сваё:

Колькі сярпом тым бязьлітасна жата
нашых дзянэчкаў, гадочкаў і вёсен,
покуль прыйшла, не спытаўшыся, восень...

Задумаўся, перагарнуў старонку – і тэлегранма напісаў Пушчу:

«Братка, Язэп, я быў у Менску ў Вярхоўным судзе, дзе атрымаў паперку аб рэабілітацыі. Я там бачыў і тваё прозьвішча. Так што зьбірайся дахаты.

Я прадаю ўсю сваю маёмасьць: хату і ўсю гаспадарку, і едем у Маскву. Буду праязджаць праз Мурам, калі здолееш, то спаткай мяне, пагаворым хоць некалькі хвілінаў...».

2.

Вырвацца з наседжанага і зробленага сваімі рукамі гнязда – няпроста. Купцоў на гаспадарку знайшлі хутка: Почат рос, абзавёўся электрастанцыяй, клубам, новымі сем'ямі. З сабой пакідалі толькі самае неабходнае.

– Вось каб наш садок забраць, – ужо некалькі разоў загаворваў Дубоўка і зноў абыходзіў, разьвітваючыся, свае саджанцы.

– А з гэтым што рабіць будзем? – паказвала жонка на цэлую скрыню рубанкаў, фуганкаў, стамесак.

– Іх я не магу пакінуць! – гаспадар быў катэгарычным. – Забяром...

Зноў паўмесяца дарогі, шмат перасадак. У Мурам прыехалі з вялікім спазьненьнем, ноччу. Калі Дубоўка выйшаў на пусты перон – вачам не паверыў: дачакаўся-такі яго Пушча!

Толькі абняліся – а цягнік адыходзіць.

– Ну нічога, цяпер прасьцей пабачыцца будзе. Дзякуй, што сустрэў, – Дубоўка дагаворваў ужо з вагону.

У Маскве, пакуль знялі жылло, жылі ў невялічкай сестрыной кватэ-

ры. На другі ж дзень паехалі на станцыю Вярбілкі, на магілку Альгерда. Магілка прыбраная (прыглядала сястра), побач – клёнік у сілу ўбіраецца.

– Лепш бы я за яго тройчы з жыцця пайшоў, – толькі й змог вымавіць Дубоўка за ўсю тую паездку...

Другога сьнежня ён быў у Менску. Узяў і натарыяльна заверыў новыя даведкі з Вярхоўнага суда, паводле якіх адмяняліся (за недаказанасьцю абвінавачваньняў) і пастановы ад 1931-га і 1935 гадоў, і ўжо з імі пайшоў у Саюз пісьменьнікаў.

З Броўкам не пабачыўся, затое была новая сустрэча з Алесем Якімовічам, колішнім знаёмцам – па яшчэ дваццатых. Дубоўка некаторы час узначальваў рэдакцыю дзіцячага часопісу «Піянер Беларусі», а Якімовіч быў яго супрацоўнікам.

І вось – шчыра ўзрадаваўся, абняў, пасадзіў за свой стол (Якімовіч працаваў у саюзным апарце).

– А мы ўжо занепакоіліся, дзе гэта ты дзеўся, – крактануў і паклаў перад Дубоўкам аркуш паперы. – Пішы аўтабіяграфію, а тут... – дастаў з шуфляды друкарскі разьлінеены бланк, – узгадай сваё апублікаванае. – І падсунуў асадку.

Дубоўка размашыста ўпісаў асноўнае з адвучанага-адпрацаванага, а калі дайшоў да 1930-га, спыніўся. Зірнуў на Алесь, нібы жадаючы штось спытаць, абмакнуў пяро – і з абзаца: «У 1930 г. выбыў з Масквы на Усход СССР (даведкі № 1, 2, 3). На цяперашні час працую рабочым, хварэю (інвалід II групы)». Ніжэй – дату і подпіс.

– Тут яшчэ, кажуць, тры рэкамендацыі патрэбны, – адзначыў, як між іншым.

– Так. Табе, разумею, нязручна. Я сам дагаваруся. Адну сам напішу, – адказаў Алесь. – А дзьве... Глебку і Лужаніна папрашу. Толькі пакінь адрас, каб выклікаць на прыём.

А потым Якімовіч вызваўся праводзіць на вуліцу.

– Я рады, што ўсё з табой на свой круг паварочваецца. – расшчырыўся ён па дарозе ў гасьцініцу. – Цяпер галоўнае табе – агледзецца і пачаць зноў пісаць. І не зважаць на розныя старынкі...

– Гэта ты пра што? – не зразумеў Дубоўка.

– Ды так... Яшчэ ня ўсе тут старое павыкідвалі з галоў... Вось, скажам, Крапіва. Нядаўна кнігу выдаў, а там, у каментарыях, яшчэ беры-еўскія характарыстыкі на цябе, Пушчу ды іншых. Мы яму: «Можа зьняць гэта? Яны ж рэабілітаваныя». А ён: «Гэта яшчэ паглядзім!»

– Канешне паглядзім! – упэўнена ўсьміхнуўся Дубоўка, чым заўважна здзівіў суразмоўцу.

Якімовіч стрымаў слова: напісаў рэкамендацыю, папрасіў іншых, а на Новы год, віншуючы Дубоўкаў, паведаміў, што паседжаньне прэзідыума праўленьня Саюза пісьменьнікаў адбудзецца ў сакавіку. Ажно ў сакавіку...

А іншыя «рэкамендатары» цягнулі да апошняга.

«Ул. Дубоўка выступіў у беларускай літаратуры ў пачатку 20-х гадоў. Ужо першыя яго вершы звярнулі на сябе ўвагу сваёй арыгінальнасцю і сапраўднай мастацкасцю. Неўзабаве, калі з друку выйшлі кнігі паэта «Строма», «Трысцё», «Там, дзе кіпарысы», «Средо», «Наля», паэмы «Браніслава», «Кругі» і рад іншых, творчасць Ул. Дубоўкі набыла ўсеагульнае

прызнанне. Больш таго, многія паэты 20-х гадоў пачыналі сваю работу пад безумоўным уплывам паэзіі Ул. Дубоўкі...»

Гэта з рэкамендацыі Глебкі, датаванай 11 сакавіка 1958 году. Глебкі, якога ў тых, 20-х, апекаваў ва «Узвышшы» Дубоўка, якога, маладзейшага на пяць гадоў, вучыў. І, калі ня мог пабачыцца, дасылаў лісты, – як гэты, з Масквы, пасля выхаду ў 27-м Глебкавай кніжкі «Шыпшына»:

«...З усіх іншых зборнікаў “Шыпшына” вылучаецца цэльнасцю і апрацаванасцю. Гэта плюс. Мінусамі можна было б лічыць некаторыя ўплывы, у тым ліку і мой. Пра іншыя хібы пагаворым у Менску. А зараз не магу не падзяліцца з табой сваімі пажаданнямі адносна далейшай тваёй працы. Апрача вывучэння тэарэтычнай літаратуры <...> старайся больш чытаць...».

Але гэта было ў тым жыцці, нават *па-за-тым*, а ў гэтым яму пісаў рэкамендацыю на права быць прафесійным пісьменьнікам не ягоны вучань, а савецкі акадэмік:

«Вершы і паэмы Ўл. Дубоўкі насычаны глыбокім пачуццём, арыгінальныя і дасканалыя па сваёй форме. Яны былі прысвечаны станаўленню і ўмацаванню савецкай рэчаіснасці, у іх паказвалася барацьба працоўных Заходняй Беларусі супраць белапанскай акупацыі<...>, адлюстроўвалася жыццё ў старыя дарэвалюцыйныя часы...».

Аднак улашчаны акадэмік ня мог забыць і напісаны ім, яшчэ не акадэмікам, артыкул «Нацдэмаўшчына, замаскаваная марксісцкай фразай», апублікаваны тады, калі Дубоўка чакаў прысуду ў турме на Валадарскага: «Творчасць Уладзімера Дубоўкі, ад першага зборніку “Строма” і да апошняга так званага “комбайну” “Штурмуецца будучыні аванпосты”, зьяўляе сабою адзіны і прасты шлях ад нацыяналістычных момантаў да закончанага контррэвалюцыйнага беларускага нацыяналізму», ня мог забыць, а таму і зрабіў (на ўсялякі выпадак) у рэкамендацыі агаворку:

«Праўда, у некаторых творах, асабліва паасобных лірычных вершах паэта(,) часамі адчуваўся нейкі невыразны налёт смутку, а некаторыя творы канца 20-х гадоў мелі і сур’ёзныя ідэйныя недахопы. Аднак пры ўсіх гэтых ідэйных хістаннях асноўная творчая лінія была накіравана на жыццесцвярджэнне савецкай рэчаіснасці...»

«Ну, гэта ўжо штосьці, гэта ўжо не прыклеіванне мне, як калісьці, Кайзера, Пілсудскага ды Балаховіча... – думалася Дубоўку, чытаючы рукапісную рэкамендацыю колішняга сябра. – Толькі ж да чаго ты, Пятро, сам дакаціўся з гэтай савецкай рэчаіснасцю... Перагартаў я твае апошнія зборнікі, і як ты з гэтым жыцьнеш? Там жа праз старонку – песьня Сталіну, праз старонку – гімн яму...»

Лужанін напісаў рэкамендацыю – па-расейску – 12 сакавіка – у дзень паседжання прэзідыума. І Дубоўка прачытаць наступнае ня мог:

«Дубовка Владимир Николаевич – автор многих известных книг и поэм, зрелый мастер стиха, знаток народного языка, отличный переводчик Пушкина, Байрона... Стихи Дубовки свидетельствуют о большом поэтическом даровании, он тонкий лирик и мастер эпических форм. Поэт успешно разрабатывает разнообразные темы, произведения его отличаются яркостью поэтической мысли, полновесными средствами изображения, цельностью и завершенностью построения... Все это дает полное основание рекомендовать товарища Дубовку В. Н. в члены Союза Советских писателей».

Зрэшты, тое ж сказаў Лужанін і на прэзідыуме, а Дубоўку, як ні адганяў з памяці, уваччу паўстала тая старая рэзалюцыя, якой трос перад ім на допыце сьледчы, тая сьвежая, пахкая друкарняй, «Зьвязда»:

«Патрабуем жорсткай кары агентам міжнароднай буржуазіі ў Савецкай Беларусі... Беларускі нацыянал-дэмакратызм... пранік і ў літаратурнае згуртаваньне “Узвышша”. У аснове яго былых лідэраў – Бабарэкі, Пушчы і Дубоўкі... ён стараўся пашырыць свой уплыў на ўсё згуртаваньне... Мы вітаем дбайнага вартаўніка рэвалюцыі – АДПУ, які выкрыў контррэвалюцыйную нацдэмаўскую арганізацыю...»

«Вось бачыш, – крыва ўсьміхаўся сьледчы, – гэта гавораць твае сябры, усё «Узвышша», а ты бычышся... Мы ж павінны рэагаваць на такое...»

А пад той юдаўскай «рэзалюцыяй» першы подпіс – Лужаніна, і сярод прысутных тут, на прэзідыуме, – Крапівы і Глебкі. Усіх, хто вырас з «Узвышша» і абышоў лагер...

Дубоўка ціха гладзіў сваю маісееўскую бараду, спакойна пазіраў на прысутных і думаў па-біблейску: калі б'юць па адной шчацэ, падстаўляй другую.

Прэзідыум закончыўся хутка. Аднагалосна пастанавілі прыняць Дубоўку ў члены Саюза пісьменьнікаў БССР і выдаць яму матэрыяльную дапамогу ў памеры шэсьць тысячаў рублёў – «у сувязі з рэабілітацыяй» (у сьпісе рэабілітаваных беларускіх пісьменьнікаў, зацьверджаным у ЦК, яго прозьвішча на той час стаяла апошнім – трыццаць сёмым).

...А летам агульны зьезд Саюза пісьменьнікаў абраў яго ў праўленьне.

Здавалася б – пачынай усё спачатку: пішы, узвышайся. А дзе ўзяць на тое ранейшы імпэт, ранейшыя сілы?

Ды і сябе – ранейшага...

3.

І так, ён вярнуўся на Беларусь. Вярнуўся пісьменьнікам. Праз дваццаць восем гадоў. Пісьменьнікам бяз... кніг. Бо ўсе яго кнігі за гэты час ці знішчылі, ці перадалі ў сьпеццоў. Куды патрапілі і колішнія часопісныя публікацыі.

Таму трэба зьбіраць кнігу. Да лета ажывіў напісанае ў 20-я – што па захаваным, што па памяці. Назьбіралася і сьвежага. Напісанае ў высылцы, каб ня муляла вока цэнзарам, падпісаў 1958 годам... Перадрукаваў і па-слаў у Менск у выдавецтва.

Не было задаволенасьці. Адчуваў, што ня той голас, ня тья мелодыі ў яго цяперашняга. Не дрыжаць, не трымцяць струны.

Пачаў чытаць іншых, розных, запоем. І апякло Шэкспірава, яго 66 санет – у перакладзе Барыса Пастарнака:

Измучась всем, я умереть хочу,
Тоска смотреть, как мается бедняк,
И как шутя живетя богачу,
И доверять, и попадать впросак...

Паехаў у бібліятэку, замовіў арыгінал. Перачытаў па-ангельску. І па дарозе назад прыйшло сваё, ад Шэкспіра ўзятае і ў сабе адпакутаванае:

Зьянябыўся я. Памерці б нават рад,
Каб не глядзець на ўсю няпраўду ў сьвеце,

Дзе кпіць з людзей і зьдзекуецца кат,
Дзе ў рызманы адзеты праўды дзеці...

А летам прыйшоў адказ з выдавецтва: прыезджайце пагаварыць на-конт кнігі.

Адразу ж і набыў білет у Менск. Якраз і супадала добра: клікаў у вандроўку па Палесьсі паэт Васіль Вітка, – як галоўны рэдактар часопіса «Вясёлка» арганізаваў і машыну.

У выдавецтве ж імпэт ягоны патух. Рэдактарам кнігі паставілі Алесья Кучара – крытыка-аглабелышчыка з кагорты Бэндэ. Хоць і далікатна, але пачалося: гэта адкласьці, гэта зьнімам, тут праясьніць... Не ўваходзіла ў выбранае многае з найбольш дарагога, любімага. А многае трэба было з’значаць.

– Вы дапрацуйце, спакойна дапрацуйце, дабаўце сюды пра сьветлае, сёньняшняе, – ненавязьліва шаптаў рэдактар. – Мы ж не прысьпешваем, галоўнае – вынік.

– Ды мне ўжо і патрэбна сьпяшацца, даганяць учарашняе трэба. – Дубоўка напусьціў на лоб хмурасьці.

– А яшчэ прадмова патрэбна. Будзе добра, калі Глебка напіша. Ён жа ведае...

– Хай напіша, толькі лепш вы з ім – ад выдавецтва – дамоўцеся.

– Добра...

Ад сказанага да зробленага – не адзін крок. Да канца году ўжо і набор зрабілі, і карэктур далі, а прадмовы не было.

Давялося зноў пасьля Калядаў ехаць – улагоджваць справу.

Ды няма ліха без дабра! Толькі сеў у купэ, – адчыняюцца дзьверы, заходзіць пара – ён і яна, ужо немаладыя, ціхія. Прывіталіся, скінулі паліто, прыселі. Твар у твар. Мужчына насупраць. Вучоная залысіна, валасы зачэсаны набок, густыя бялявыя бровы, вочы як з мінулага глядзяць...

– Гаўрыла, ці ты?! – Дубоўка ажно прыўстаў ад сподзіву, плечуком выцяўся аб адкідную палічку.

А мужчына зьнімаеў, усміхаецца, хоць і вачам сваім веры даць ня можа.

Вось так і сустрэліся, праз трыццаць гадоў, колішнія сябры-таварышы – Дубоўка і Гаўрыла Гарэцкі (з жонкай Ларысай).

– Божа мой!.. Гэта ж колькі я вас ня бачыў?! – працягваў, усміхаючыся, Дубоўка. – Дзе вы, што вы, як вы? А прыгожыя, амаль маладыя!

– Ну, ты ўжо не загаворвайся... Хутка абодвум па шостым дзясятку стукне. І палова гэтага тэрміну, як і цябе, дзе толькі ня кідала! – Гаўрыла зірнуў на дзьверы купэ, шчыльнай прычыніў іх – і загаварыў цішэй: – З трыццатага, пасьля арышту – Салаўкі, Беламорканал, наёмны геолаг, капаў шурфы... Далей – Туломская ГЭС, Кама... У трыццаць восьмым узялі па-новаму. Салікамск, Урал... А ў сорок шостым абараніў доктарскую, хоць судзімасць тры гады таму як зьнялі...

– А як хлопцы твае?

– О-о... Дзе яны толькі з Ларысай не былі! Сыны ў мяне малайцы, шукаюць сябе. А ты ж як?

Дубоўка ўздыхнуў:

– Ды амаль як і ты... Што тут расказваць... Нікога, выпадкам, з нашых ня бачыў?

– З Ганнай Бабарэкавай перапісваюся. Яшчэ з вайны. Яна ў Кіраве тады жыла, разам з Лёляй, Максімавай жонкай. І вось – ні Адама Бабарэкі, ні Максіма Гарэцкага... І ты – як скрозь зямлю... Вясной сорок трэцяга, калі я апынуўся ў Маскве, заходзіў да тваіх бацькоў, але нікога з іх не сустрэў. Пісаў, але й адказу не было. А тут як хто нас знарок зьвёў!..

На радасьці яны схадзілі ў вагон-рэстаран па каньяк і прагаварылі да самага ранку. І нібыта з тымі – маладымі – гадамі сустрэліся.

І нібыта самі памаладзелі...

У траўні «Выбранае» падпісалі ў друк, а ў верасні ён ужо трымаў у руках кнігу – у сінняй каленковай вокладцы. У гасьцініцы – ноччу – перачытаў усю. Было і адчэпнае, было і жывое. Хоць бы гэтая нізка – «Чакае ля берага човен мяне». З драгім прысьвячэньнем «Маёй Марылі».

Куды ні паглянь – над красою краса,
да восені хіліцца лета.
І кветы ў расе, і на кветках раса,
і ў сэрцы паэтавым кветы...

Ды і хоць бы дзеля прадмовы варта было выдавацца, дзеля падобнага: «З адлегласьці часу відаць, што крытыкі, у тым ліку і я сам, у сваіх ацэнках паэзіі Ул. Дубоўкі часта перабольшвалі адмоўныя яе моманты...».

Ох ужо гэтая адлегласьць часу!

І ўсялякая адлегласьць...

У адзін са сваіх наездаў у Менск Дубоўка завітаў у рэдакцыю часопісу «Полымя». Выслухаў навіны, а на пытаньне «Што ў Вас новага?» не адказаў – а дастаў з кішэні кнігу «Поэзия Советской Белоруссии» і прапанаваў азнаёміцца «палымянецам». Кніга – манаграфія Залескай – была нядаўна выдадзеная пад грыфам «Інстытут сусьветнай літаратуры Акадэміі навук СССР». Закладка – на месцы, дзе «аналізавалася» паэзія Дубоўкі, беларускага буржуазнага нацыяналіста, асуджанага за... Словам, усе высновы з пастаноў 30-х гадоў. Нібыта й не зьмянялася нічога, нібыта й рэабілітацыі не было...

– Уладзімер Мікалаевіч, якраз заўтра на секцыі крытыкі ў Саюзе пісьменьнікаў будзе абмеркаваньне гэтай кнігі. – Загарэўся малады супрацоўнік «Полымя» і аспірант Інстытута літаратуры Анатоля Клышка – адкрыты прыязны твар, шчырая ўсьмешка; паправіў акулёры на далікатным носе і дадаў: – Гэта доктарская дысэртацыя Залескай... Я на секцыі заўтра выступацьму. Запрашаю і вас – прыходзьце!

На секцыю крытыкі ў Саюз пісьменьнікаў сабраўся амаль увесь літаратурнаўчы «бамонд»: палова Інстытута літаратуры, акадэмікі, дактары. Выступілі Перкін, Пшыркоў. Водгукі цалкам станоўчыя. Усе схіляліся да ўхвальнага заключэньня і перадабарончай рэкамендацыі...

Нечакана ўсхопліваецца «палымянец» Клышка:

– Праца Залескай ня можа ўспрымацца пасьпяховым і завершаным дасьледаваньнем. У ёй шмат прымітыўнага! Да прыкладу, у «Баладзе пра ваўка» Аркадзя Куляшова паэтычны вобраз трактуецца рэалістыч-

на! А вазьміце ейныя абвінавачваньні некаторых паэтаў... Уладзімера Дубоўкі, у прыватнасьці... Гэта ж высновы яшчэ сталінскіх гадоў!

У пакоі – мёртвая цішыня. «Акадэмікі» паўгіналі галовы і штось разглядаюць у сваіх запісах...

І тут узьнімаецца Дубоўка. Агледзеў усіх уважліва, уздыхнуў – і мовіў спакойна:

– Таварышы! Можа, тут наш малады сябар занадта абвастрыў праблему... Гэта ўласьціва ўсім маладым. Кніга ж вартая добрых водгукаў. Яна папулярызуе нашу літаратуру на абсягах усяго Савецкага Саюза... Пасля такіх словаў праца секцыі зноў ажыла...

Пагаршалася здароўе. Балела сьпіна, надакучаў страўнік. Дубоўка пачаў хутка стамляцца. Знаёмыя паралі аформіць дакументы на персанальную пенсію.

«Што ж, працаваў ня мала. Чаму ж не?»

У цэнтральнай паліклініцы Літфонду СССР выпісалі медзаклучэньне: «...наблюдается... с 1960 года по настоящее время по поводу кардиосклероза с хронической коронарной недостаточностью, общего атеросклероза, церебросклероза». Да яе паклаў даведку з ЖЭЖу, сабраў з тузін давадак з выдавецтваў – аб ганарарах... Атрымаў выпіску з пратаколу пасяджэньня прэзыдыуму праўленьня СП БССР за подпісам намесьніка старшыні Івана Шамякіна: «1) ...устанавіць творчы стаж пісьменьніка У. Дубоўкі з 1923 году. 2) Хадайнічаць перад Саветам міністраў БССР аб устанаўленьні пісьменьніку Дубоўку У. М. персанальнай пенсіі».

У сярэдзіне жніўня 1962 году сабралася адпаведная саўмінаўская камісія, якая вынесла сваю пастанову: «Хадайніцтва аб устанаўленьні персанальнай пенсіі рэспубліканскага значэньня тав. Дубоўку У.М. адхіліць».

«Адхіліць дык адхіліць. Шкада толькі патрачанага часу...»

А на стале яго ціхай кватэркі-«паўтарачкі» ў Цьвярскім-Ямскім завулку – недапісаныя казкі, накіды аўтабіяграфічнага нарысу. Ды і Шэкспіравы санеты – узьнёслае і прачулае спадужніцтва з класікам...

Перад самым Новым годам – радасьць. За «Палескую рапсодыю» яго ўганаравалі літаратурнай прэміяй імя Янкі Купалы. Дыплом урачыста атрымаў ад старшыні Саўміну Кісялёва.

СПэшнае начальства адразу ж загаварыла пра магчымасьць выданьня двухтомніка.

І пачаў жыць двухтомнікам, зноў адшукваць і аднаўляць колішняе, парадкаваць цяперашняе.

4.

Для яго, звыклага чакаць доўгімі – галоднымі і халоднымі – гадамі, новыя месяцы праходзілі незаўважна. Да двухтомніка зрабіў прадмову Вітка, ён жа і патэлефанаваў тады ў менскую гасьцініцу:

– Мне здаецца, Мікалаевіч, ты засядзеўся ў сталіцах... Тут адзін мой зямляк, настаўнік, запрашае нас да сябе ў школу, на Случчыну. Можа, пракоцімся?

– А чаму ж не?

Настаўнік аказаўся добрым маладзёнам, багатым на ўсьмешку, з шчырым адкрытым позіркам. Ды і прозьвішча меў адмысловае – Дайліда.

Яны паволі выязджалі з гораду на чырвоным «Масквічы», за рулём – малады сябар.

– Гэта ж трэба: такое прозьвішча адхапіць... – нечакана загаварыў, нібы правяраючы, Дубоўка. – А вы ведаеце, даражэнькі, адкуль і з чаго яно пайшло?

– Канешне, – шафёр трымаўся ўпэўнена. – Ад дойліда. Дойлід – па-руску зодчий.

– Так! – ажывіўся Дубоўка. – І слова, і прафесія харошыя! У 20-х гадах я слова «дойлід» у друку пачаў ужываць адным з першых. Дык што вы думаеце? За гэта на мяне наскочылі некаторыя крытыканы... Маўляў, старую сьмярдзючыну я папулярызую. І што дзіўна: найбольш злосна накінуўся тады Алесь Дудар, паэт і крытык, які меў прозьвішча... Дайлідовіч! Такое ж, як ваша, толькі з «овіч». – Дубоўка кіўнуў галавой і працягнуў: – Я ўпэўнены, што і Віктар Дайліда піша...

– Так-так, – адазваўся з задняга сядзеньня Вітка. Толькі ён на прозу націскае. – Слухай, – і патрос Дубоўку за плячук. – А ці ня сумна табе ў Маскве? Перабіраўся б на радзіму. Весялей было б!

– Так то яно так... – Дубоўка задуменна пакамячыў у кулаку бараду. – Толькі ж там спакайней ад некаторых маіх колішніх таварышаў, з якімі аніак не магу дзяліць адно паветра. Ды і да магілкі сына бліжэй...

Сустрэча ў школе была запамінальнай. Спадабаліся вучні – актыўныя, кемлівыя, усе добра гаварылі па-беларуску.

Назад выбраліся пад вечар. «Масквіч» пачаў капрызіць.

– Не хвалойцеся, – супакойваў кіроўцу Дубоўка. Не вялікае бяды, калі і станем. Колькі тут да таго Слуцку! Ногі ж ёсьць. Як каму, а мне не прывыкаць: я на сваіх дзвюх паўтайгі абхадзіў...

Ледзь-ледзь дасунуліся да слуцкага аўтавакзалу. Госьці ўзялі таксі, развіталіся.

– А што гэта за бацюшка, з барадой? – ціха спытаў таксіст у Дайліды.

А той прыязна ўсьміхнуўся і ўдакладніў:

– Так, бацюшка... Літаратурны бацюшка...

5.

Пошта прынесла – нібыта з мінулага – ліст ад Анастасіі Паўлаўны Маркавай, па мужы даўно ўжо – Хмары.

Колішняя Наля жыла ў Ленінградзе, дзе ў 1967-м выйшаў у перакладзе на рускую томік яго вершаў і паэмаў.

І патрапіў ёй на вочы той томік.

І вось адшукала адрас. А да пісьма далучыла верш.

«Осенняя мелодия звучит в душе моей...»

Аднак песьняй Дубоўкава душа ўжо не магла адазвацца: стрымана падзякаваў за ўвагу – і выслаў з аўтографам выданьне сваіх перакладаў Шэкспіра...

Спраўна прыходзілі беларускія газеты і часопісы, лісты з Беларусі. Сярод іх – і віншаваньні з выхадам двухтомніка.

Разгарнуў аднойчы «ЛіМ» – а там артыкул «Імя яго не забыта», артыкул пра Жылку, падпісаны... ягоным прозьвішчам, ягоным ініцыялам. У фальшыўцы сьцьвярджалася, што ў высылцы Дубоўка знаходзіўся ў

Яранску – дваццаць кіламетраў ад Жылкі. «Якіх дваццаць?! – брала злосьць Дубоўку. – Нават напрамкі Яранск ад Уржуму, дзе трымалі Уладзю і адкуль ён ужо не вярнуўся, каля ста дваццаці кіламетраў, а па дарозе пад дзвьесце будзе!» А напрыканцы здзеклівае: Жылка быў вызвалены з-пад нагляду НКВД і яму ва Уржуме жылося добра...

Напісаў у «ЛіМ» абвяржэньне, хоць і разумеў, што дарэмна, бо – усьведамляў напоўніцу – нагляд колішняга НКВД заставаўся яшчэ жывучым.

Бо ўбіраліся ў сілу Брэжнеў і тыя, хто вакол яго.

І тыя, хто пад ім – таксама. Як і былі, так і засталіся: у геніях, у трыумфатарах.

Крапіва, да прыкладу... Толькі ў 1971 годзе – ордэн Кастрычніцкай рэвалюцыі (указ Прэзідыуму Вярхоўнага Савета СССР), Дзяржаўная прэмія СССР «за комплекс работ па беларускай лінгвагеаграфіі» (пастанова ЦК КПСС і Савета міністраў СССР за подпісамі Брэжнева і Касыгіна). А яшчэ праз тры гады – Дзяржаўная прэмія БССР ад Машэрава...

Барані бог: у яго не было ні зайздрасьці, ні злосьці. «Усё праходзіць, усё мінае, – думалася яму бяссоннымі старэчымі начамі. – Аднак жа чаму так проста сходзяць і хлусьня, і здрада, і подласць, і грэх?!»

І маладым ён не мірыўся з гэтым, і цяпер – не зьмяніўся. Раніцай аддрукаваў на машынцы незвычайны ліст – да Крапівы, паклаў у канверт і надпісаў: «Паслаць пасья маёй сьмерці». Рукапіс жа схаваў у шуфляду:

Падобны з твару да машчэй,
А па душы даўно нябожчык,
Ты жыў яшчэ, стары кашчэй,
Усё мінаеш хату з дошчак.

Жывеш і сохнеш – мільянер!
Адхvatчык прэміяў і лаўраў,
Абы накалупаўся верш,
Адразу ладзіш гром літаўраў.
<...>

А шмат каго папрыбіраў,
Каб на шляху не заміналі,
І выйшаў суха з мокрых спраў
Ды выстукаў яшчэ медалі.

Ты страціў бы і зрок і слых,
Калі б судзіць цябе зьявіцца
Маглі Сымон Баранавых,
Макар Шалай, Сымон Куніцкі.

Іх без віны і без пары
Бяда зьмяла ў апошні вырай.
Ці не дарма твае сябры
Былі з табой занадта шчыра?
<...>

Ты думаеш, згубіўся знак,
Забыты словы, сьцёрты крокі,
І час мінуў, і сьведак брак? –

А я, а Бог, а сьвет шырокі?

Знацьця ў людзей не адбярэш,
Як ты ні ўпраўны на справы,
Ды захлынешся ўрэшце рэшт
Сваёю славаю крывавай.

Правін ня зьмесьціш на гарбе,
На шыю зьві сабе вяроўку.
Без прывітаньня да цябе,
З труны

Уладзімір Дубоўка.

P. S.

Чаму з труны? Апаскі менш.
Хачу крыху пажыць сягоння,
А то бяз часу ў жвір сапхнеш,
Як гэты верш цябе дагоніць.
Калі ж адвеш ты, як дым,
Мой запавет наконт вяроўкі, –
Сьвет зьдзейсьніць сам, сьвет мае чым...
Клянуса барадой Дубоўкі.

Як сустрэча са сьветлым – новы ліст ад Гаўрылы Гарэцкага, сябраў адказ – хуткі і расчулены:

«Засмуціла нас вестка, што і Марыя Пятроўна, і Ты пакрысе хварэеце, а часам – нават і цяжка няджуаеце.

А словы Твае “Адным словам – надышла зіма майго веку” сьціснулі сэрца...

Зімы ў паэтаў не бывае – дух у іх, і асабліва Твой, не старэе. Ты ўсё яшчэ малады Волат, Асілак, і слова Твайго, і песень Тваіх чакае Бацькаўшчына.

Неяк у Маскве ў 1944 годзе выпадкова сустрэўся я на станцыі метро “Бібліятэка Леніна” з Максімам Танкам. Гаманілі пра аднаўленьне Беларусі. Гаманілі пра беларускую паэзію і яе будучыню праз 50–100 гадоў.

“Хто застанеца незабыўным з беларускіх паэтаў?” І Максім Танк сказаў: “Купала, Колас, Багдановіч, Дубоўка”.

Дык ці ж маеш Ты права думаць пра сваю зіму? Ты павінен сказаць яшчэ сваё вялікае слова... Братачка, дарагі, пішы вершы, ніхто лепш не напіша. Усе чакаюць, будучыня чакае, моладзь чакае, каб павучыцца ў Вялікага Майстра, у Старэйшага, самага таленавітага...»

А ў адказ Майстар толькі мудра ўсьміхнуўся. Бо ведаў, што ў адну рэчку другі раз ужо ня ўвойдзе. І такі цяжар на душы адчуваў – аніякаму волату не пад сілу. І за маладымі ўжо – не пасьпее.

Ды і якая паэзія – на восьмым дзясятку?! Тут хоць бы ўжо прозай пасьпець дагаварыць...

6.

Ноччу ня спалася. Хварэла жонка, а лекі скончыліся.

Падскочыў мароз, аж гуло шкло ў вакне.

І трэба ж: вясна, сакавік, а тут – мароз.

Трывожна чакаў раніцы – адкрыцьця аптэкі.

Калі адыходзіў, Марыя прачнулася:

– Можа, не хадзі? І без таблетак жыць буду... Холад, яшчэ сам заха-
рэш.

А ён адно матнуў рукой – і палец да вуснаў: сыпі, маўляў, не хвалой-
ся.

На вуліцы ўжо і ліхтары патушылі, і дворнік пачаў на ходніку дзяў-
баць рыдлёўкай лёд.

Прывіталіся, і Дубоўка падумаў, што ўжо даўнавата ня быў на Бе-
ларускім вакзале, куды раней, – асабліва летам, калі чыгункай прыезд-
жала ў Маскву шмат беларусаў, з гароднінай, з насеньнем, з пазнаваль-
най гаворкай, – любіў ездзіць са сваіх Чаромушак часта.

Пайшоў напраткі, паўз дзіцячую пляцоўку, каб хутчэй управіцца і
вярнуцца дамоў.

Прачнулiся, пачуў, вароны на даху суседняй хрушчоўкі.

І ў ветры ўжо штось адліжнае, вясновае... І бадзёрасьць незвычай-
ная...

Ён нават не пасьпеў напачатку зразумець – адкуль гэты пякучы боль
па ўсёй назе. Пасьлізнуўся, выцяўся аб пакрытыя ільдом і сьнегам пры-
ступкі. І трэба ж – ня ўстаць. Пальцы варушацца, а як толькі на калена
спрабуе ўзняцца – токам па ўсім целе, ажно да жывата, ажно ў вачах
іскрыцца, і пацямнела ўсё...

Яго першым заўважыў дворнік. Ён і выклікаў «хуткую».

Бальніца, шмат свята і сонных хірургаў. Некалькі ўколаў для пад-
трымкі – і медычная канстатацыя: пералом бярковай косьці, патрэбен
наркоз – і тэрміновая аперацыя.

Што ж: трэба – дык трэба.

Вось толькі нешта сэрца пачынала марудзіць, зьбівацца. Яго спраца-
ванае і надарванае двума інфарктамі сэрца...

Наркоз доўга ня мог яго скарыць. Мроілася штось прыгожа-каляро-
вае, далёкае. Чуліся галасы. У вачах плылі кніжныя старонкі, радкі. Нават
усьміхнуўся: як штось вязанае – за нітку, так вось цяпер па радках
разбіраўся ў галаве друкаваны тэкст...

А затым ён заснуў – мякка, соладка. Бачыў сябе малым – вечарам у
бацькоўскай хаце.

...На вуліцы пасьвістваў марозны вецер, а ён сыцішыўся ў запечку,
каля коміна, наклаў на чарэн, каб не было мулка, старых апранахаў і
цікаваў зверху за тым, што робіць бацька... А ў вакне, за агародамі,
там, дзе намятала найболей сьнегу, такая горка!

І не было ні зямлянкі, ні маскоўскай кватэры, ні лагерных сьценаў, ні
сібірскіх пабудоваў...

Ён – толькі на горцы. На іскрыстым белым узвышэньні. Узьлятае – і
становіцца лёгкім, як аблачынка над хатай. Пэўна, расьцерашыла-
раздала ўвесь сьнежны запас – і таму такая сьветлая... таму такая лёг-
кая...

Таму такая...

Таму...

2001, 2003